

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
— 100 il —
1918 - 2018

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

**QAFQAZ AZƏRBAYCANI
NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN
SÜLH KONFRANSINDAN TƏLƏBLƏRİ**

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

**QAFQAZ AZƏRBAYCANI
NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN
SÜLH KONFRANSINDAN
TƏLƏBLƏRİ**

111932

Azərbaycan MİR
Kitabxanası

T3(ŞA)7-8,0+9049(ŞA)-8,0

Mətni 1919-cu ilin payızında Paris sülh konfransının iştirakçıları arasında ingilis və fransız dillərində yayılmış bu sənəd Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti üzvlərinin kollektiv əməyinin bəhrəsidir. Lakin onun əsasında Əlimərdan bəyin bir neçə ay əvvəl İstanbulda tərtib etdiyi «Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülü» adlı memorandum dayanırdı. Paris sülh konfransı Ali Şurasında Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınmasında «Tələblər» mühüm rol oynamışdı.

Ə.TOPÇUBAŞOV
QAFQAZ AZƏRBAYCANI NÜMAYƏNDƏ
HEYƏTİNİN SÜLH KONFRANSINDAN TƏLƏBLƏRİ
Bakı, QANUN nəşriyyatı, 2018, 96 səh., 500 tiraj
Çapa imzalanmışdır: 16.04.2018

Tərtib və ingilis dilindən tərcümə edən, müqəddimə,
izah və şərhlərin müəllifi VİLAYƏT QULİYEV

QANUN nəşriyyatı
Bakı, Azərbaycan, AZ1102, Tbilisi pros., 76
Tel.: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az
www.fb.com/Qanunpublishing
www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-36-523-8

© QANUN nəşriyyatı, 2018
© Vilayət Quliyev, 2018

Bu kitabın Azərbaycan dilinə tərcümə və yayım
hüquqları QANUN nəşriyyatına məxsusdur.
Kitabın təkrar və hissə-hissə nəşri "Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar
haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa ziddir.

CÜMHURİYYƏTİN İLK TƏQDİMƏTİ

1918-ci il mayın 28-də üç günlük gərgin müzakirələrdən sonra Tiflisdə, keçmiş Qafqaz canişininin sarayında müsəlman (Azərbaycan) Milli Şurası yekdilliklə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyini elan etdi.

İki gündən sonra ilk baş nazir Fətəli xan Xoyskinin adından dövrün ən böyük texniki nailiyyəti sayılan radio bu xəbəri dünya paytaxtlarına yaydı.

Bir millətin taleyini həll edən addım atılmışdı. Artıq geriye yol yox idi və ola da bilməzdi. Çətin, eyni zamanda son dərəcə məsuliyyətli qərar qəbul olunmuşdu. Bu andan etibarən müstəqil Azərbaycan dövləti ən azı tarixin səhifələrində öz yerini tutmuşdu.

Əslində belə bir qərarı qəbul etmək də asan deyildi. Milli Şuranın 26 üzvündən hər biri çiyinə necə böyük, məsuliyyətli, tələpklü vəzifə götürdüyünün fərqi idi. Amma ən böyük çətinliklər hələ qarşıda dayanırdı. Çünki sadəcə sözlə bəyan edilən müstəqilliyi gerçəkləşdirmək, xoş niyyətə real məzmun vermək lazım idi. Qarşıda Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədlərini cızmaq, bu sərhədlər

daxilindəki yeni dövlətin dünya birliyi tərəfindən tanınmasına nail olmaq vəzifəsi dayanırdı. Vətəndaşların təhlükəsizliyini və normal güzəranını təmin etmək, Bakını düşmən cəngindən qurtarmaq, qonşularla mübahisəli məsələləri aradan qaldırmaq, yox yerdən idarəçilik sistemi, dövlət aparatı yaratmaq tələb olunurdu.

Ən təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri də tarixin sınaq anında liderlərinin bir-birindən çətin vəzifələri üzərinə götürdüyü Azərbaycan Cümhuriyyətinin kimlik sənədini, necə deyərlər, siyasi pasportunu hazırlamaq idi. Dünyaya açılmaq, dünya birliyinin üzvü olmaq istəyən dövlətin tarixi, etnoqrafik, siyasi, iqtisadi portretini cizmaq, bu sənədlə özlərini dünyanın sahibi hesab edənlərin qarşısına çıxmaq, onun təsdiqinə nail olmaq lazım idi.

İmperiyaların dağıldığı, yeni dünya düzəni qurmaq üçün Parisdə sülh konfransının çağırılacağı ərafədə bu məsələ bütün kəskinliyi ilə qarşıda dururdu.

Azərbaycan dövlətinin vətəndaşları kimlər idi? Birdən-birə demokratik cümhuriyyət, parlament respublikası yaratmaq fikrinə düşən dünənki Qafqaz müsəlmanlarının – Azərbaycan türklərinin dövlətçilik təcrübəsi, nə zamansa qurub idarə etdikləri dövlətlər, ümumiyyətlə dünya tarixində izləri və soraqları vardımı? Cümhuriyyətin sərhədləri harada başlanıb harada qurtarırdı?

O, bir dövlət kimi vətəndaşlarının siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyini, azad və sərbəst inkişafını təmin edə biləcəkdimi? Dünyanın sadəcə şimal hissəsini keçmiş Rusiyanın əyaləti kimi tanıdığı, cənubu İrənin nəzarəti altında qalan Azərbaycanın hansı təbii sərvətləri, insan resursları, intel-

lektual potensialı vardı? Bəs ordu, məmur korpusu, dövlət idarəçiliyi qanunları?

Bir əsrə yaxın müddətdə tərkibində olduqları, iddialarından hələ də əl çəkməyən imperiya ilə münasibətlər necə qurulacaqdı? Çoxsaylı problem və ziddiyyətlər dünyü necə çözlənəcəkdi? Qafqazda qonşular, ilk növbədə isə mövcudluğunun ilk günündən Azərbaycana münasibətdə təcavüzkar siyasəti ilə seçilən Ermənistanla qarşılıqlı əlaqələr necə tənzimlənəcəkdi?

Bu və buna bənzər bir çox suallar təxirəsalınmaz cavab tələb edirdi. Həm də verilən cavablar tarixi fakt və sənədlərə, etibarlı qaynaqlara əsaslanmalı, günün reallıqları ilə təsdiq olunmalı, beynəlxalq hüququn tələb və prinsipləri ilə səsleşməli idi. Bir sözlə, qarşıda yeni dövlətin müstəqil mövcudluq hüququnu əsaslandırان mükəmməl bir siyasi sənəd hazırlamaq zərurəti dayanırdı.

1918-ci ilin avqustunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin Osmanlı dövlətində, eləcə də Gürcüstan və Ermənistanda fəvqəladə və səlahiyyətli naziri təyin olunan Əlimərdan bəy Topçubaşov İstanbula gələn kimi müstəqilliyini bir neçə ay öncə elan etmiş ölkəsini beynəlxalq aləmdə tanımaq istiqamətində geniş, hərtərəfli fəaliyyətə başlamışdı. Azərbaycan haqqında tarixi, coğrafi, etnoqrafik, iqtisadi, mədəni, statistik, hərbi, maliyyə və s. xarakterli məlumatları özündə ehtiva edən yığcam, lakin faktlarla zəngin memorandumun tərtibi bu istiqamətdə görülən işlərin başlanğıcı idi.

Görünür, ilk növbədə ən yaxın müttəfiqə – Osmanlı sarayına təqdim edilməsi nəzərdə tutulduğundan sənədin ilk variantı türk-Azərbaycan dilində tərtib olunmuşdu.

Qısa dövrdə – 1918-ci ilin noyabr ayında memorandum üzərində iş artıq başa çatdırılmışdı. Müvafiq materiallar olmadığından bir sıra hallarda sadəcə yaddaşa əsaslanmaq lazım gəlmişdi. Sənədin hazırlanmasında Əlimərdan bəy İstanbulda fəaliyyət dövründəki köməkçisi, türk-fransız dilləri tərcüməçisi Haşım bəy Məmmədov müəyyən yardım göstərmişdi. İstanbul mətbəələrindən birində “Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülü” adı altında kitabça şəklində çap olunan memorandum Osmanlı paytaxtında qaldığı müddət ərzində xarici diplomatlarla görüş zamanı Ə.Topçubaşovun ölkəsi haqda həmkarlarına təqdim edə bildiyi yeganə tanıtma vasitəsi və təbliğat materialı idi.

Memorandum ilk növbədə müharibədən qalib çıxan Antanta dövlətləri üçün nəzərdə tutulmuş və xüsusi müşayiət məktubu ilə onların İstanbuldakı diplomatlarına, mülki və hərbi təmsilçilərinə göndərilmişdi. Bununla bir sırada Əlimərdan bəy ünsiyyətdə olduğu və vətəni ilə az-çox maraqlanan hər kəsə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövləti haqqında ilk rəsmi mənbə sayılan memorandumu böyük məmnuniyyətlə təqdim edirdi. Ə.Topçubaşovun qeyd və məktublarından sənəd barədə İstanbuldakı İtaliya səfiri qraf Sfortso, İsveç Krallığının təmsilçisi S.Ankarxverd, İranın xarici işlər naziri Əliqulu xan Ənsari ilə söhbət aparıldığı, bir sıra ikitərəfli görüşlər zamanı memorandumda əksini tapmış bəzi tarixi-siyasi və iqtisadi məlumatların müzakirə mövzuna çevrildiyi məlum olur.

Parisə gedəcək Azərbaycan nümayəndə heyəti artıq tam tərkibdə İstanbulda olarkən memorandumun əsas müddəaları dünyaya yeni düzən verən müəlliflərin – ameri-

kahlının da diqqətinə çatdırılmışdı. Sülh konfransında Cənubi Rusiyanın siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün ayrılan 30 nəfərlik missiyanın Qafqaz bölməsi üzrə şefi, polkovnik Bencamin Burges Moore ilə Osmanlı paytaxtında görüşən Əlimərdan bəy Topçubaşov və Məhəmməd həsən Hacinski onun Azərbaycanın gələcək müstəqil mövcudluq imkanları haqqındakı çoxsaylı suallarına cavab vermişdilər.

Ə.Topçubaşov nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi baş nazir F.Xoyskiyə İstanbuldan göndərdiyi 4-5 mart 1919-cu il tarixli, 1 sayılı hesabatda bu görüşə toxunaraq amerikan hərbcinin verdiyi sualları sadalayır, habelə özünün onlara necə aydınlıq gətirməsindən bəhs edərək yazırdı: “Hazırladığım memoranduma əsaslanıb birinci və ikinci suallara müsbət cavab verəndən sonra məhz indi, Müttəfiq dövlətlərin, deyəsən, ermənilərin artıq həddini aşan tələblərini qəbul etməyə hazır göründükləri, onların isə vəziyyətdən yararlanıb Federasiyaya qoşulmaq istəmədikləri bir yana qalsın, hələ bunlar azmış kimi, Türkiyə və Azərbaycanın hesabına Böyük Ermənistan yaratmağa can atdıqları bir şəraitdə Qafqaz Federasiyası ideyasına şübhə ilə yanaşdığımı bildirdim. Dördüncü suala da mənfi cavab verdim. Beşinci sualın cavabında ölkəmizlə bağlı heç bir maddi marağı olmayan, lakin himayədarlıq məsələsində əxlaqi və ümumbəşəri xarakterli Vilson prinsiplərinə əsaslanan Amerikanın adını Azərbaycana təsir göstərmə imkanı olan dövlət kimi çəkdim”.

Beləcə, indiki kimi yüz il əvvəl də dünya miqyasında super güc olan amerikalılar qarşısında yeni müstəqil dövlətin

ilk təqdimatı uğurlu keçmişdi. Bunu Əlimərdan bəyin baş nazirə yazdığı aşağıdakı sətirlərdən də sezmək mümkündür: “Görünür, cənab Moore söhbətimizdən ümumən razı qaldı. Yazdığım memorandumun bir nüsxəsini məmnuniyyətlə qəbul etdi”.

Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti böyük çətinliklərdən sonra 1919-cu ilin mayında Parisə gəlib sülh konfransının işinə qatılardan sonra memorandumun daha mükəmməl variantını hazırlamaq zərurəti ortaya çıxdı. Bunu ilk növbədə sənədin daha tələbkar instansiyaya – Sülh konfransının Ali Şurasına verilməsi tələb edirdi. Şərait də daha münasib sayıla bilərdi. İstanbuldan fərqli olaraq Parisdə Əlimərdan bəy tək deyildi. Ətrafında nümayəndə heyətinin üzvləri – öz işinin ustası olan M.Hacinski, M.Mehdiyev, Ə.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, M.Məhərrəmov kimi mütəxəssislər vardı. Heyət Bakıdan müəyyən tarixi və iqtisadi materiallar da gətirə bilmişdi. Bu mənada memorandumun daha çox eskiz xarakteri daşıyan İstanbul variantı ilə müqayisədə onun artıq “Tələblər” adı ilə sülh konfransına təqdim edilən Paris variantı arasında müəyyən fərqlər vardı. Təbii ki, ikinci daha mükəmməl və dolğun idi. Həm də o, yalnız bir nəfərin əməyinin bəhrəsi deyil, kollektiv zəkanın yaradıcılıq məhsulu idi. Digər tərəfdən, bir illik idarəçilik həyatının təcrübəsinə əsaslanan sənəd daha zəngin fakta və statistika materialına, tarixi-siyasi təhlillərə, dövlətin və hökumətin nöqtəyi-nəzərini ifadə edən aydın, prinsipial mövqeyə əsaslanırdı.

Ə.Topçubaşov ölkə haqqında materialların məhdudluğuna baxmayaraq siyasi-elmi səciyyəsi ilə seçilən, Azərbaycanın müstəqil mövcudluq hüququna və imkanlarına şübhə yeri qoymayan inandırıcı sənəd hazırlamaq istəyirdi. Ona görə də bütün qüvvələr səfərbərliyə alınmışdı. Hökumətə 8-10 iyun 1919-cu il tarixli 7 sayılı məlumatında da göstəriləndiyi kimi, bu məqsədlə “daha az əhəmiyyət kəsb edən məsələlərlə tanışlıq, habelə konfransda təmsil olunan dövlətlər və nümayəndə heyətləri ilə görüşlərə müvəqqəti” ara atılmışdı. Bu addım sülh konfransına təqdim ediləcək memorandumun son variantının hazırlanması, operativ şəkildə xarici (ingilis və fransız) dillərə tərcüməsi ilə bağlı verilmişdi. “İndi nümayəndə heyətinin bütün üzvləri həmin işlə məşğuldur, – deyər Ə.Topçubaşov yazırdı. – Ümidvarıq ki, memorandumu tezliklə bitirib lazımı yerlərə və şəxslərə təqdim edəcəyik. Sonra isə onu daha geniş yaymaq məqsədilə nəşrinə nail olmaq fikrindəyik. Memorandumdan başqa, hələ xəritə, diaqram və müxtəlif statistik məlumatlar da çap etməliyik”.

Nümayəndə heyətinin gərgin əməyi sayəsində 1919-cu ilin avqustunda sənəd tamamlanmışdı. Üstəlik o, konfransın əsas işçi dillərinə – ingiliscəyə və fransızcaya tərcümə edilmiş, kitab şəklində çap olunmuş, baxılması üçün iştirakçı dövlətlərə və Ali Şuraya verilmişdi. Ə.Topçubaşovun Azərbaycan hökuməti sədrinə 22-25 sentyabr 1919-cu il tarixli 9 sayılı hesabatında yeni dövlətin de-fakto tanınması baxımından mühüm rolunu oynayan sənədlərin tirajı, çap keyfiyyəti və yayılma coğrafiyası haqqında təfərrüatlı məlumat verilmişdir.

Hesabatdan məlum olur ki, “Tələblər” fransız dilində 2000 nüsxə çap edilərək buraxılıb. Onlardan “300 nüsxəsi yüksək keyfiyyətli kağızda və üzərində xüsusi yazı olmaqla hazırlanaraq cildlənib”. Sənədə Azərbaycan sərhədlərinin müfəssəl təsviri və koordinatları, Cümhuriyyətin real nəzarət altında saxladığı, habelə iddiaçı olduğu ərazilərin xəritələri də əlavə edilmişdi.

Fransızca nəşr hər birindən 10 nüsxə olmaqla konfransın işçi orqanlarına, habelə Müttəfiq dövlətlərin (Antanta) Parisdəki nümayəndələrinə, 140 nüsxə isə Bakıya, Azərbaycan hökumətinə göndərilmişdi.

“Tələblər”in ingilis nəşri də 1500 nüsxə tirajla (300 nüsxəsi “yüksək keyfiyyətli kağızda”) çap olunmuşdu. Eyni qayda ilə sülh konfransı və Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələri arasında paylanmış, 50 nüsxə isə Bakı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Maraqlıdır ki, tirajın üçdə ikisi – yəni 1000 nüsxəsi ABŞ-a göndərilmişdi. Bu da ilk növbədə Cümhuriyyətin Amerikada tanınması, Ağ evin simasında hər tərəfdən təzyiqlərə tuş olan gənc milli dövlətə himayəçi tapılması, digər tərəfdən isə ölkə ilə bağlı məlumatların yayılması məqsədlərinə xidmət edirdi. Həmin ərəfədə Ə.Topçubaşov Parisdə ABŞ vətəndaşları Valter Çandler və Maks Robinovla tanış olmuş, onlarla Azərbaycanın maraqlarını müdafiə naminə işgüzar əməkdaşlıq müqaviləsi bağlamışdı. ABŞ Konqresi nümayəndələr palatasının keçmiş üzvü Çandler Vaşinqtonda Azərbaycanın maraqlarını qorumağı öz üzərinə götürərək sənədləri konqres üzvləri və mətbuat təmsilçiləri arasında yaymağa, eyni zamanda şəxsən tanıdığı prezident Vudro Vilsona təqdim etməyə söz

vermişdi. İngiliscə tirajın əksər hissəsinin okeanın o biri tərəfinə yola salınmasının sirri də bunda idi.

Parisdə qısa zamanda M.Hacınskinin “Azərbaycanın iqtisadi və maliyyə vəziyyəti haqda” (fransızca 2000, ingiliscə 1500 nüsxə) Ə.Şeyxülislamovun “Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi haqda” (fransızca 2000 nüsxə) kitabçaları da çap olunmuş və məlum sxem üzrə paylanmışdı. Broşürlərin ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa kimi gələcək əməkdaşlıq baxımından mühüm ölkələrin rəsmi və qeyri-rəsmi dairələrində yayılmasına diqqət yetirilmişdi.

Nəticədə “Tələblər”lə birlikdə bu sənədlər də 1920-ci il yanvarın 10-da sülh konfransı Ali Şurasının Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini de-fakto tanınmasına öz müsbət təsirini göstərmişdi.

Əsas müddəaları Ə.Topçubaşov tərəfindən İstanbulda cızılan, Parisdə kollegial səylə başa çatdırılıb yayılan “Tələblər” Azərbaycan xalqının səsini və sözünü dünyaya çatdıran, yeni müstəqil dövlət haqda təsəvvür yaradan ilk diplomatik sənədlərdən biri kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Memorandum Cümhuriyyətin dövlət sərhədlərinin təsviri ilə başlayır. Mövcud kartoqrafik materiallara və Azərbaycan türklərinin yayılma arealına əsaslanan sərhədlər kifayət qədər dəqiq koordinatlara göstərilib.

Yüz il əvvəl dünya birliyinə təqdim olunmuş sənədi bizim üçün mühüm və qiymətli edən ən mühüm cəhət də elə burada Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin ilk dəfə

təfərrüatlı əksini tapmasıdır. Əlbəttə, sərhəd məsələlərində bəzi mübahisəli görünəcək məqamlar, dəqiqləşdirmə tələb edən koordinatlar da yox deyildi. Müəyyən ərazilərlə bağlı qonşu müstəqil dövlətlər də iddia irəli sürürdülər. Onların, ilk növbədə isə qonşu Ermənistanın sülh konfransına təqdim etdikləri sənəd və xəritələr Azərbaycanla müqayisədə realıq hissindən daha uzaq idi. Ermənilər öz ərazilərini tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirmək ideyasında qəribə heç bir şey görmürdülər.

Bu mənada ilk dəfə hələ 1918-ci ilin payızında İstanbulda müzakirəsi nəzərdə tutulan sərhəd məsələləri hər üç Cənubi Qafqaz dövlətinin bolşevik işğalına uğramasından sonra da gündəlikdən çıxmamış, zaman-zaman siyasi mühacir dairələri arasında kəskin fikir ayrılığına səbəb olmuşdu...

Nümayəndə heyəti Azərbaycan Cümhuriyyətinin bəynəlxalq sərhədlərini müəyyən edərkən türk etnosunun tarixən bu torpaqlarda məskunlaşmasını, orada xalqımızın maddi-mənəvi mədəniyyətinin çoxsaylı izlərinin mövcudluğunu, nəhayət əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlıların təşkil etməsini əsas götürmüşdü. Digər tərəfdən, Gürcüstan, yaxud Ermənistanın zorla öz sərhədləri daxilinə qatmaq istədiyi müxtəlif bölgələrin sakinlərinin Azərbaycan dövlətinin vətəndaşları olmaq, onun himayəsi altında yaşamaq istəmələri də az əhəmiyyətli fakt deyildi. Yeni yaranan dövlətlərin təmsilçiləri kimi Azərbaycan diplomatları da barışmaz görünən ərazi mübahisələrinin həllini arbitraj vəzifəsini üzərinə götürmüş sülh konfransından, onun Ali Şurasından gözləyirdilər.

Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi gerçəkliklərə əsaslanaraq təxminən 150 min kv. km. əraziyə iddiaçı idi. Onun 95 min kv. km.-də hakimiyyətini bərqərar edə bilmişdi. Lakin sülh konfransının Ali Şurası mütəbər beynəlxalq ins-tansiya kimi qərar vermədiyindən mahiyyət etibarlı ilə regionun bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalına və ilk növbədə Azərbaycan sərhədlərinin bolşevikcəsinə qayçılanmasına yol açdı.

Amma istənilən halda Cümhuriyyətin mövcud sərhədləri daxilində de-fakto tanınması sovetlərin ərazi eksperimentləri qarşısında müəyyən siper rolunu oynaya bildi. Stalin və əlaltıları Azərbaycan xalqının şəksiz düşməni olsalar da müstəqil Gürcüstan və Ermənistanla yanaşı müstəqil Azərbaycanın mövcudluq haqqını qəbul etməyə, Bakını onun paytaxtı kimi tanımağa məcbur oldular. Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Cümhuriyyət nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransındakı fəaliyyətinin ən mühüm nəticələrindən biri bu idi.

Sərhəd məsələləri istisna olunarsa, memorandum XIV fəsildən ibarətdir və onu tam əsasla Azərbaycanın son yüzillikdəki tarixi adlandırmaq olar. Xalqın türk kökənli etnik mənşəyi ilə bağlı ilk növbədə Avropa qaynaqlarına əsaslanan qısa bilgilərdən sonra müstəqil xanlıqlar və onların tənəzzülü, regionda rus ağalığının bərqərar olması, yeni şəraitdə cəmiyyət həyatında üzə çıxan mütərəqqi və reqressiv cəhətlər barədə məlumat verilir.

Çar Rusiyasının süqutundan sonra Cənubi Qafqazda yaranan mürəkkəb vəziyyətə xüsusi diqqət yetirilir. Regional

hökumətin – Zaqafqaziya seyminin fəaliyyətsizliyi, 1918-ci ilin martında daşnakların törədikləri milli qırğını və onun dəhşətli nəticələri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan olunması, hökumətin ilk addımlarından biri kimi paytaxt Bakının işğaldan azad edilməsi, müstəqil idarəçilik sisteminin qurulması barədə söz açılır.

Memorandumun konkret faktlar əsasında yazılmış «Bolşeviklərə qarşı mübarizə», «Ermənilər və bolşeviklər», «Ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri», «Qanlı fitnəkarlıqların davamı» kimi yarımbölmələrində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqına qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri haqqında ilk dəfə beynəlxalq ictimaiyyətə Avropa dillərində məlumat verilir.

Cümhuriyyətin inzibati-ərazi quruluşu, əhalisi, təbii zənginlikləri, 1919-cu il üçün dövlət büdcəsi və s. məlumatlar da konkretliyi ilə seçilir və gənc milli dövlətin hər hansı yadelli işğala məruz qalmayacağı təqdirdə sərbəst, firavan yaşayışı təmin etmək üçün hər cür imkanlara malik olduğunu göstərirdi.

Memorandum, yaxud «Tələblər» yalnız yeni müstəqil dövlətin deyil, onu təmsil edən xalqın da dünyaya təqdimi idi. Sənəddə də etiraf olunduğu kimi daha yaxşı həyata və istiqbala layiq bu xalq hələ çox az tanınır, demək olar ki, tanınmırdı. Müəllifin fikrincə bunun əsas səbəbi xalqda idi: «...azərbaycanlıların səciyyəvi xüsusiyyəti olan hədsiz təvazökarlıq millətimizi həmişə özünü reklam etməyə doğru atıla biləcək hər bir addımdan saxlayıb. Azərbaycanlılar özlərini gözə soxmağa, başqaları ilə müqayisədə paylarına daha çox düşən dərd və fəlakətlər haqda uca səslə danışma-

ğa, müsibətlərini dünyaya çatdırmağa öyrənməyiblər. Bütün bu dərd və fəlakətləri onlar səslərini çıxarmadan, mətbuat vasitəsilə aləmə car çəkmədən, millətlərə və dövlətlərə müraciətlə ağlayıb-sıtqamadan öz içlərində çəkirlər».

Nümayəndə heyəti mövcud vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu Azərbaycan türklərinin öz müstəqil dövlətini qurmasında görürdü. Rusiya imperiyasının süqutundan sonra belə bir dövlətin qurulduğu və son dərəcə çətin şəraitdə il yarımdan bəri öz mövcudluğunu qoruduğu vurğulanaraq beynəlxalq güclərə mesaj göndərilirdi: «...xalqımızın maddi qüdrəti və mənəvi keyfiyyətləri, əxlaqi sərəvətləri, əməyə və təhsilə məhəbbəti, qayda-qanuna və dövlət prinsiplərinə hörməti, Azərbaycanın müstəqil respublika kimi bundan sonrakı suveren mövcudluğuna ən yaxşı zəmanətdir!»

Sənədlə bağlı bir zəruri izahata ehtiyac var. Məsələdən xəbərdar olmayan oxucu maraqlana bilər – niyə dövlətimizin adı Azərbaycan Cümhuriyyəti, yaxud Azərbaycan Respublikası şəklinə deyil, Qafqaz Azərbaycanı kimi göstərilib? Ölkəmizin Qafqazın cənubunda yerləşdiyi hər kəsə bəllidir. Öz-özlüyündə aydın olan həqiqəti bir daha vurğulamağa nə ehtiyac vardı?!

Görünür, ehtiyac varmış! Paris sülh konfransında demək olar ki, hamı hamıya qarşı iddia irəli sürürdü. Yeni yaranan dövlətlər də, köhnələr də biri-birindən nə isə qoparmağa çalışırdılar. Fars nümayəndə heyəti də Şimali Azərbaycan torpaqlarının guya tarixi İran ərazisi olduğunu, yerli xanlıqların onilliklər boyu Tehran hakimiyyətini qəbul etdiyini

əsas gətirib Azərbaycan adlı dövlətin mövcudluğunu İrənin ərazi bütünlüyünə qəsd sayırdı.

Maraqlıdır ki, özü XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Britaniya imperializminin yarımüstəmləkəsinə çevrilən İran çar Rusiyasının süqutundan sonra Gülcüstan və Türkmənçay müqavilələrinin şərtlərinə əsasən itirdiyi əraziləri geri qaytarmaq eşqinə düşmüşdü... Ə. Topçubaşov bu məsələ ilə əlaqədar İstanbulda və Parisdə İran xarici işlər nazirləri Əliqulu xan Ənsari, Firuz Mirzə Nüsəttüddövlə ilə müzakirələr aparmışdı. Xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski isə Bakıdakı İran konsulundan ölkəsinin Azərbaycana münasibətdə hər hansı ərazi iddiasının olmaması ilə bağlı mətbuatda rəsmi bəyanat verməyi tələb etmişdi.

Nəticədə konsensus əldə olunmuş, onsuz da tələblərinə heç bir əhəmiyyət verilməyən İran nümayəndə heyəti açıq şəkildə Azərbaycanla bağlı hər hansı tələb səsləndirməkdən çəkinmişdi. Bununla belə Cümhuriyyət nümayəndə heyəti də işini ehtiyatlı tutmuş, İran tərəfini daha artıq qıcıqlandırmamaq üçün dövlətin adının Paris sülh konfransının bəzi sənədlərində Qafqaz Azərbaycanı şəkildə yazılmasına razılıq vermişdi...

İlk dəfə İstanbulda hazırlanmış memorandum əsasında yazılan, təəssüf ki, orijinalı bu gün tam şəkildə olmayan "Tələblərin" ingilis və fransız mətnləri kiçik istisnalarla demək olar ki, identikdir. Azərbaycan dilinə indiki tərcümə ingilis variantından edilib. Həm də bizim günlərdə yox... Ötən əsrin 90-cı illərində, Azərbaycan Cümhuriyyətinin adı

və qısa sürən şərəfli tarixinin çox az adama məlum olduğu bir dövrdə...

Həyatda qəribə şeylər olur... 1919-cu ildə Parisdə nəşr edilən, dilimizə tərcümədə oxuculara çatdırmaq istədiyim "Qafqaz Azərbaycanı Nümayəndə heyətinin sülh konfransından tələbləri" broşürünün ingilis variantı Cümhuriyyət nümayəndə heyətinin həyatda qalan sonuncu təmsilçisinə – sosialist fraksiyasından parlamentin deputatı Məhəmməd Məhərrəmovaya (1895-1982) məxsus olmuşdu. O, üzərində avtoqrafı olan nadir nəşri 1970-ci illərdə Parisdə görüşdüyü vətənpərvər alim Abbas Zamanova hədiyyə etmişdi...

1990-cı ildə Bakı Dövlət Universitetində doktorluq dissertasiyayın müdafiəsi zamanı opponentlərimdən olan Abbas müəllim bu nadir kitabı gülə-gülə «Neçə vaxtdır evimdədir, ancaq endirib danışmaq istəmir» – deyər mənə hədiyyə etmişdi. Hədiyyə lap yerinə düşmüşdü.

İndiki Azadlıq meydanında on minlərlə soydaşımızın qatıldığı kütləvi mitinqlər başlanmışdı. Meydanda ilk dəfə Cümhuriyyətin üçrəngli bayrağının görünməsi çoxlarını təəccübləndirmişdi. Məsələnin mahiyyətindən xəbərdar olmayanlar hətta təxribat izi axtarırdılar. İnsanları qınamağa əsas yox idi. Çünki tək sırası vətəndaşlar deyil, ziyalılar, tarixçi alimlərin çoxu da vur-tut 70 il əvvəl mövcud olmuş milli dövlətimizin varlığından tamamilə bixəbər idilər.

Ümumxalq hərəkətinə kiçik də olsa bir töhfə vermək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1919-cu ildə sülh konfransına təqdim etdiyi sənədi dilimizə çevirməyi qərara aldım. Akademiyadakı «inqilabçı gənclər» onu linotip üsulu ilə çoxaltdılar. Yüzlərlə nüsxəsini Azadlıq meydanında

maraqlananlara payladıq. Şagird dəftərinə bənzəyən «kitabımızı» adamların əllərində görəndə çox sevinirdim. Mənə elə gəlirdi ki, aradan 70 il keçəndən sonra memorandum, yaxud «Tələblər» ilk dəfə həqiqi oxucusunu tapıb...

2007-ci ildə Cümhuriyyətin 90-cı ildönümü ərəfəsində mühüm tarixi sənədi Azərbaycan, ingilis və fransız dillərində geniş müqəddimə ilə nəfis şəkildə çap etdirdim. Xarici İşlər Nazirliyi və səfirliklərimiz onu dünyanın müxtəlif ölkələrində yaydılar.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 yaşının geniş qeyd edildiyi bir dövrdə onun yenidən nəşri fikrimcə, xalqımıza milli dövlət miras qoyub gedən “qurucu ataların” ruhuna ən yaxşı hörmət nümunəsi ola bilər.

Vilayət Quliyev
mart, 2018

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SƏRHƏDLƏRİ

I. Şimal sərhədi

Azərbaycanın şimal sərhədləri Solak çayının Qara dənizə töküldüyü nöqtədən (Gürcüstan sərhədindən) başlanır. Sərhəd xətti çay boyunca Acar dağlarına qədər uzanır.

Bu dağların ən uca nöqtəsi ilə irəliləyən sərhəd xətti Kino (8522 fut)¹, Toşnaur (8735 fut), Qotimeriya (8769 fut), Sallardağ (8162 fut) zirvələrinə, Zekar keçidinə, Naqueva dağlarına və Sağalotlobaçı zirvəsinə çatır.

Buradan sərhəd xətti cənub-şərqə yönəlir, Kürün qolu olan Keyda-su boyunca gedir. Çayı keçdikdən sonra o, Tusselbaya tərəf, Çitis-Kibey (8554 fut) zirvəsinə doğru irəliləyir, Kür çayının qollara ayrıldığı istiqamətdə uzanır, sonra Axaşen kəndinin yanında Kürün axımı istiqamətində cənuba dönür, daha sonra Kür boyunca üzəlaşağı, Kurtanakev kəndinə qədər düz cənuba gedir.

Sonra sərhəd xətti keçmiş Rusiya imperiyasının inzibati bölgüləri əsasında mövcud olan sərhəd boyunca şərqə dö-

¹ 1 ingilis futu = 30,5 sm. – red.

nür (Axalkələk vilayəti, Kars ərazisi, Aleksandropol rayonu, İrəvan quberniyası) və Göy dağ (9152 fut), Üçtəpələr (9783 fut), Örtülü dağ (8030 fut), Öküz dağ (8018 fut) və Ağçala (10500 fut) zirvələrindən keçir.

Bu nöqtədən sərhəd xətti Axalkələk və Borçalı vilayətləri arasındakı keçmiş inzibati bölgü əsasında cənuba burulur, sonra Yemlikli (10017 fut), Ağrıkar (9765 fut) dağ zirvələrindən, Davakran dağ silsiləsindən keçir və Dəlidağın (8624 fut) zirvəsinə qədər gəlib çatır.

Bu nöqtədən sərhəd xətti şərqə istiqamət götürür, İnek dağın (6636 fut), Bulaq dağın (6317 fut) zirvələrindən keçir və Aleksanderhoff kəndinə qədər uzanır.

Bu kəndin arxasından sərhəd xətti Xramçayın axını boyunca şimal-şərq istiqamətində Arıxlı kəndinə və Böyük Tkياتam təpəsinə tərəf yönəlir, Aleksandropol-Tiflis dəmiryol xəttinə paralel olaraq qərb istiqamətində üç verst irəliləyir, Naftuluq dəmiryol stansiyasının 6 kilometrliyində Yelizavetpol-Tiflis dəmiryol xəttini bir qədər keçir.

Buradan sərhəd xətti yenidən şərqə tərəf dönür, Qara dərə, Sarıyer, Karvan təpə, Naomeri (3185 fut) dağ zirvələrindən, Muğanlı və Tullar kəndlərindən, Ləmbəlinin (2537 fut) üstündən, Katari aşırımından, Milatis, nəhayət, Bilenta (3052 fut) zirvəsindən və Nikoracixa (3290) zirvələrindən aşır. Sonra yenidən şimal səmtinə dönərək Qarağac kəndini arxada qoyduqdan sonra Taran-Qobu çaylarının qovuşduğu yərə çatır. Sərhəd xətti eyni istiqamətdə Taran-Qobu, Abcit, Məzəmçay çaylarının yatağı boyunca Tinov-Rosso (11104 fut) dağ zirvəsi istiqamətində irəliləyir.

Sonra sərhəd xətti yenidən Şərqə dönür (Şimali Qafqaz Respublikasının sərhədi) və Qafqaz sıra dağları boyunca Quton (12500 fut) zirvəsinə qədər uzanır. Daha sonra sərhəd xətti dağ yüksəkliklərindən şimal-şərq istiqamətində aşağı enir, bir tərəfdən Avar-Koysu, Qara-Koysu, Qazıqumuq-Koysu, o biri tərəfdən isə Samur, Çirançay və Uluçay çaylarının suayrıcını formalaşdıran ikinci sıra dağların boyunca gedir və Kalanker-Katz (11488 fut), Kaşkharva (13083), Lakazani (11961 fut) dağlarından, Dolti dağ aşırımından keçərək Viralqu (12611 fut), Nusadağ (12270 fut), Alahundağ (12629 fut) istiqamətində uzanır.

Sonda sərhəd xətti İtsari kəndinin 2 kilometrliyində Taran-Qobu çayını keçir və yuxarıda adları çəkilən çayların ayrıldığı yerdə 2108 nömrəli zirvəyə doğru gedir, burada şərqə dönür və Bakı-Petrovsk dəmir yolunun Buynaksk stansiyasından 20 km. cənubda Xəzər dənizinə çatır.

II. Şərq sərhədi

Buynaksk stansiyasının 20 kilometrliyindən başlayan sərhəd xətti Xəzər dənizi boyunca keçmiş Rusiya-İran sərhədi yaxınlığında Astara (Qafqaz Astarası) şəhərinə qədər uzanır.

III. Cənub sərhədi

Astaradan başlanan sərhəd xətti Rusiya, İran və Türkiyə arasındakı keçmiş sərhədlərin kəsişmə nöqtəsinə qədər davam edir, sonra keçmiş Rusiya-Türkiyə sərhədinə uyğun şəkildə Qara dənizdəki Kop-Mur burnuna qədər gedir.

IV. Qərb sərhədi

Azərbaycanın qərb sərhədi Kop-Murdan Solok çayının mənsəbinə qədər Qara dəniz sahilləri boyu müəyyənləşir.

V. Qafqaz Ermənistanı ilə sərhəd

Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd qərbə doğru Ağlağan dağının (6833 fut) zirvəsindən başlanır, Aleksandropol-Axalkələk şose yolunu Qızıl Qoç stansiyasından (Güllübulaq kəndi) 18 km. cənubda kəsib keçir və Dağ Körpü kəndindən Arpaçay istiqamətinə gedir.

Sonra sərhəd xətti cənuba, Arpa-Fihui boyunca Qarakollu adlı kiçik stansiyadan 2 km. şimalda yerləşən Qiyas Kürdaşı kəndinə doğru gedir, daha sonra isə şərqə, Qara Köynək dağının (9917 fut) zirvəsinə tərəf uzanır.

Buradan sərhəd xətti Aparan çayının qolu istiqamətində şimal-şərqə, Tiflis-İrəvan dəmir yolunun 5 kilometrliyində yerləşən Zeynə kəndinə doğru gedir, sonra şərq istiqamətinə döndür, dəmiryol xəttinə paralel şəkildə bu xətdən 7 km. şimalda yerləşən Ağbaş kəndinə tərəf uzanır.

Qarni çayından keçən sərhəd xətti şimal-şərqdə Ağdağ (10906 fut), Qaraqaya (11178 fut), Gözəldərə dağlarına qalxır, buradan qərb istiqamətinə burulur və Göyçə gölünün şərq sahilində Zağalı kəndinə çatır.

Qafqaz Ermənistanının sərhədi Semyonovka kəndi istiqamətində gölün səthini düz xətlə keçir, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının keçmiş inzibati ərazi bölgüsü üzrə Beçəkeçməz dağlarının (Yelizavetpol, İrəvan və

Tiflis quberniyalarının sərhədlərinin ortaq kəsişmə nöqtəsi) zirvəsinə qalxır, buradan Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarının inzibati sərhədi boyunca şimala döndür və Çimal dağı (2465 fut) zirvəsinə qalxır.

Son olaraq sərhəd xətti bir-birinin ardınca Şahəlhəm, Şahtaxtı, Lialvar, Lecan dağlarından enir və iki ölkə arasındakı sərhəd olan Ağlağan dağının zirvəsinə çatır¹.

¹ Coğrafi adlar hər yerdə orijinal mətnə uyğun şəkildə verilmişdir. (Tərc.)

QAFQAZ AZƏRBAYCANI RESPUBLİKASI

I

AZƏRBAYCANIN MƏNŞƏYİ – MÜSTƏQİL XANLIQLAR VƏ ONLARIN TƏNƏZZÜLÜ

Mənşə

Qafqazın, daha dəqiq desək, Zaqafqaziyanın cənub-şərq bölgəsində ən qədim zamanlardan bəri, əsasən, türk, qismən də tatar tayfalarından ibarət xalqlar yaşayıblar. Bu tayfalar, habelə bəzi İran ünsürləri zaman keçdikcə daha çoxsaylı, güclü və enerjili türklərlə qaynayıb-qovuşublar. Həmin qarışma nəticəsində meydana gələn və Qafqazın bu hissəsində yaşayan yerli əhali ölkənin adı ilə “Azərbaycan türkləri”, yaxud daha çox “azərbaycanlılar” adlandırılıblar.

Köçəri tayfaların hərəkət yolu üzərində yerləşən və onların işğalçı müharibələrində hədəfə çevrilən Azərbaycan Qafqaz dağlarından Xəzər dənizinə və Xəzər dənizi arxa-

sındakı Urmiya gölünə qədər geniş bir ərazini əhatə edir. Ölkəyə adı verilən mərkəz Xəzər dənizi sahilindəki hissədir. İndi bu ərazi məşhur neft yataqlarına malik şəhərin adı ilə Bakı bölgəsi kimi tanınır.

Dərinliklərində təbii neft və qaz sərvətləri gizlənmiş bölgə ən qədim zamanlardan “əbədi odlar yurdu” kimi məşhurlaşmış. Kökü qədim fars sözü “Azərpataqan”dan yaranmış “Azərbaycan”, yaxud da “Azəristan” adı da ilk növbədə həmin zəngin təbii sərvətlə bağlıdır. Tarixə qədərki dövrdən məlum olan bu ad yalnız rəvayətlərə əsaslanmır. Bakı regionundakı məhsuldar neft yataqları Azərbaycanın mənşəyini hər hansı yazılı mənbədən daha yaxşı ifadə edir. Sönməyən alov dilləri kimi Azərbaycan da taleyin oyunlarına, siyasi və sosial çevrilişlərə, iqtisadi dəyişikliklərə baxmayaraq, öz yoluna davam edib. Azərbaycan torpaqları Makedoniyalı İsgəndərdən¹ tutmuş Teymurləngə² qədər bir çox məşhur fəthlər görüb. Onun sakinləri ərəblər, farslar, Osmanlı türkləri və başqaları ilə üz-üzə gəliblər. Bu çağırılmamış qonaqlar, təbii ki, Azərbaycanın ərazi və etnik tərkibinin əsaslı surətdə dəyişilməsinə təsirsiz qalmayıblar. Ölkənin bir hissəsi hərbi güc tətbiq edilməklə İrana birləşdirilib, digər hissəsi isə Qafqazın coğrafi sərhədləri daxilində qalıb. Məhz bu şərait Azərbaycan xalqının taleyində mühüm rol oynayır.

Müstəqil xanlıqlar

Qafqaz Azərbaycanı uzun müddət özünün tam siyasi müstəqilliyini qoruyub. XVII əsrdə ölkə müstəqil xan-

lıqlardan ibarət idi. Mövcud şəraitin təsiri altında onlardan bəziləri İrandakı şah hakimiyyətini tanımağa məcbur olurdu. Lakin bu da həmin müstəqil xanlıqların tez-tez İran, eləcə də Türkiyə, Gürcüstan, nəhayət, Rusiya ilə sılahlı münaqişələrə cəlb edilməsinin qarşısını ala bilmirdi. Müharibələrin çoxu müdafiə xarakteri daşıyırdı və aydındır ki, xanlıqlar müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda vuruşurdular. Təhlükə Rusiyadan gələndə mübarizə daha kəskin, sərt xarakter alırdı. Rusiya imperiyası ardı-arası kəsilməyən müharibələrlə Türkiyə və İranın sərhəd bütövlüyünü zəiflədəndən sonra Gürcüstanı Moskvaya birləşdirdi. Gürcülər bu yolla təhlükəsizliklərini təmin edəcəklərini düşündürlər. Rusiya isə Zaqafqazıyanı ələ keçirmək və onun xalqlarını əsarət altına almaq niyyətində idi.

Xanlıqların süqutu

Azərbaycanın tarixi qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngindir. Bu tarixin səhifələrini çevirdikcə biz kiçik xanlıqların silaha sarılaraq azadlıq, müstəqillik və ləyaqətlərini qorumaq üçün rus qoşunları ilə necə cəsarətlə, qorxu bilmədən vuruşduqlarının şahidi oluruq. Onlar azadlıq uğrunda doğma torpaqlarını vətən oğullarının qanı ilə suvarmışdılar. Xanlıqlardan bəziləri müstəqilliyini XIX əsrin başlanğıcı, hətta həmin əsrin birinci rübünün sonuna qədər mərdlik və bacarıqla qoruyub saxlaya bilmişdi. Bu dövrdə qüvvələri tədricən zəiflədiyindən daha güclü Rusiya ordusunun hücumlarına davam gətirə bilmirdilər. 1813-cü ildə Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı, Talış, 1828-ci

ildə isə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ruslar tərəfindən işğal olundu.

Müstəqillik itirildikdən, bölgədə rus hakimiyyəti gücləndikdən və işğal altındakı ərazilərdə ruslaşdırma siyasəti geniş vüsət aldıqdan sonra tədricən xanlıqları "Odlar yurdu"nun başqa hissələri ilə bağlayan tellər qırılmağa başladı. Həmin dövrdən etibarən artıq Rusiya hakimiyyəti altındakı torpaqlarımız deyil, mərkəzi Təbriz olmaqla İrandakı ərazilərimiz "Azərbaycan" adlanmağa başladı.

İşğala uğramış ərazilər özbaşınalıqla bölünüb-parçalanır, şəhərlərin, mahalların adları dəyişdirilirdi (nümunə kimi Azərbaycanın qədim mərkəzlərindən biri olan Gəncəyə Rusiya imperatriçəsinin şərəfinə "Yelizavetpol" adı verilməsini göstərmək olar). Rusiya imperiyası Azərbaycan ərazisini istədiyi şəkildə qayçılayır, işğala qədərki siyasi azadlığın ən kiçik təzahürlərini də məhv edirdi. Rus dövləti silah gücünə ələ keçirdiyi xanlıqlarda əhalinin adını dəyişdirməkdən də çəkinmirdi. Etnoqrafiyanı, xalqın dilini və ədəbiyyatını nəzərə almadan Azərbaycan əhalisinə "Qafqaz tatarları", "Qafqaz müsəlmanları", yaxud sadəcə olaraq "müsəlman" adı qoyulmuşdu.

Etnoqrafiya

Əlbəttə, haqqında danışdığımız əhali günümüzdə qədər də türk mənşəli xalq kimi qalmaqdadır. Qafqazın, xüsusən də Azərbaycanın etnoqrafiya və tarixinə dair ədəbiyyatın azlığı, hətta deyərdik ki, yoxluğunun, eləcə də mövcud materialların elm aləminə naməlumluğunun labüd nəticəsi

olaraq bu millətin etnik təşəkkülü və mənşəyi haqda Rusiya imperiyasının uydurduğu yalanlar rəsmi nöqtəyi-nəzər kimi qəbul edilib. Qədim türk-müsəlman xanlıqlarının əhalisi əsl mənşələri nəzərə alınmadan Qafqaz tatarları kimi tanınır. Əsl həqiqətdə etnik köklərinin eyniliyi ilə bir sırada azərbaycanlıların və tatarların¹ dilləri, adətləri, ənənələri, inamları arasında da müəyyən yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq həm fransız tarixçisi Leon Kohan³, həm də məşhur macar alimi A.Vamberi⁴ tərəfindən sübuta yetirilib.

Asiyalı fəateh Teymurləngin (Teymurləng Avropada “Axsaq Teymur” mənasını verən “Tamerlan” adının qarşılığıdır) Azərbaycana yürüşündən söz açan fransız alimi yazır: “Əsrlər boyu türklərin yaşadığı bir ölkə olan Azərbaycan könnüllü şəkildə Teymurləngin hakimiyyətini qəbul etdi”.

A.Vamberi Azərbaycan xalqının etnik mənşəyindən danışarkən göstərir ki, İran ünsürlərinin Azərbaycandan hansı dövrdə sıxışdırılıb çıxarıldığını söyləmək çətindir. Bu sual hələlik öz elmi həllini tapmayıb. Amma buna baxmayaraq, biz bir neçə fakta müraciət edəcəyik.

Azərbaycanın istər İrana aid hissəsində, istərsə də Qafqaz, yaxud Zaqafqaziyada əhali Azərbaycan dilində danışan türklərdən ibarətdir. Onların öz ədəbiyyatı, milli poeziyası, adət-ənənələri və mifləri mövcuddur. İslamın iki təriqəti (şii və sünnilik – *tərc.*) Azərbaycanda geniş yayılıb.

İntellektual mədəniyyət baxımından Azərbaycan, xüsusən də onun İran hissəsi qədim İran ədəbiyyatından əsaslı şəkildə təsirlənib. Bu ədəbiyyatın əsas nümayəndələri olan

Firdovsi⁵, Hafiz⁶ və Sədi⁷ azərbaycanlılar arasında indi də kifayət qədər məşhurdur, onların əsərlərinə tez-tez istinad edilir. Bir tərəfdən, İranın qüdrətinin azalması və sosial mədəniyyətinin daha geniş ərazidə yayılması, digər tərəfdən və ən əsası, ümumilikdə milli şüurun yüksəlişi nəticəsində Azərbaycanı İrana bağlayan tellərin qırılmaqda olduğu aşkara çıxdı.

İndi isə gəlin Azərbaycanın “Qafqaz Azərbaycanı” adlandırılan hissəsinə nəzər salaq. İran Azərbaycana toxunmaq niyyətində deyilik. Biz qafqazlılar onun sakinlərinə ən yaxşı istəklərimizi yetirir, qüdrətli və mədəni İran dövlətinin himayəsi altında siyasi və fərdi azadlığa nail olmalarını, böyük inkişafa, sosial və siyasi tərəqqiyə qovuşmalarını arzu edirik.

¹ Burada “tatar” adı altında artıq azərbaycanlılar deyil, Volqaboyunda, Rusiyanın daxili quberniyalarında və Kırımда yaşayan və Azərbaycan türkləri ilə eyni kökdən olan türk əsilli əhali nəzərdə tutulurdu. (*Tərc.*)

II

AZƏRBAYCANIN YERLİ ƏHALİSİ, ONLARIN KEÇMİŞ RUS İMPERİYASINA MÜNASİBƏTİ

Rusiya hakimiyyəti

Rusiyanın Qafqazdakı hakimiyyəti dövründə azərbaycanlılar regionun digər xalqlarına nisbətən daha çox təzyiq və təqiblərə məruz qalmışdılar. Qonşuların – gürcü və ermənilərin milli məktəbləri, kilsələri, mülkiyyətləri, anadilli mətbuatı, müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri və s. olduğu halda, bütün bunlar Azərbaycan xalqına yasaq edilmişdi. Xüsusən mətbuat və xeyriyyə cəmiyyətləri kimi milli-mədəni qurumların fəaliyyətinə icazə isə nadir hallarda və elə ürəkbulandırıcı tərzdə verilirdi ki, əxlaqi əsasdan məhrum olduğuna görə nəticədə öz əhəmiyyətini itirirdi.

Məktəblərdə ana dilimizin, əslində, yasaq edilməsini, müsəlman din xadimlərinin amansızcasına təqib olunmalarını yada salmaq kifayətdir. Rus kilsəsinə, xristian ruhanilərə yüksək etimad və hörmət göstərən rus dövləti

müsəlman din adamlarına münasibətdə nifrət və amansızlığını gizlətmirdi. Yüksək rütbəli din xadimləri – müfti, yaxud şeyxülislam cahil, əksərən savadsız adamlar arasından seçilir, onlara son dərəcə cüzi maaş ödənilirdi. Məscidlərin əmlakı sözün tam mənasında rus məmurlarının ixtiyarına verilmişdi. Ortodoks xristian ruhanilərinin razılığı olmadığı təqdirdə hər hansı məscid tikmək qəti qadağan idi. Sözün qıyası, Məhəmməd ümmətinə fanatik damğası vuran ruslar dinlə bağlı məsələlərdə özlərinin müsəlmanlardan daha fanatik olduqlarını göstərirdilər.

İctimai təşkilatlara gəldikdə isə sadəcə onu deyə bilərik ki, 1906-cı ildən əvvəl belə təşkilatların yaradılması qeyri-mümkün idi. Yalnız 1906-cı ildə rus dövləti Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin qurulmasına icazə verdi. Dövrü mətbuat, kitab nəşri, teatr tamaşaları və s. ardıcıl surətdə və məqsədyönlü şəkildə təqiblərə məruz qalır və rus idarəçilərinin düşmən fəaliyyəti ilə üzləşməli olurdu.

İntellektual yüksəliş

Bütün maneələrə baxmayaraq, azərbaycanlılar kökü Qərbi Avropadan gələn və XIX yüzilliyin başlanğıcından etibarən Rusiyada sürətlə yayılmağa başlayan ictimai, siyasi, vətəndaşlıq və dini hüquqlarla bağlı ideyalara hakimiyyətin gözlədiyi şəkildə laqeyd yanaşmadılar. 1860-cı ildən sonra həmin ideyalar Rusiyanın qabaqcıl mədəni təbəqələrinin şüuruna hakim kəsildi. İmperiyanın digər xalqları da bu yeniliklərə can atmağa başladılar.

Aydındır ki, mütərəqqi ideyalara qovuşmaq, intellektual əlaqələr yaratmaq üçün ilk növbədə özünü öyrənmək, öz millətini, onun tarixini, müasir vəziyyətini, ehtiyaclarını, amal və ideallarını dərinlən araşdırıb, müəyyən nəticələrə gəlmək lazımdır. Qarşıda dayanan vəzifənin dərki xalqın bütün güc və intellektual imkanlarının səfərbərliyə alınmasını tələb edir. Rusiyanın hədə-qorxu və təqibləri bu sahədə çalışanları öz yolundan çəkəndirməmişdi. O da həqiqətdir ki, 50 il ərzində azərbaycanlılar arasında ədəbiyyat adamları – şairlər, dramaturqlar, jurnalistlər, habelə siyasi xadimlər yetişmişdilər, onların çoxu Rusiyada və xaricdə universitet təhsili almışdı. Etnoqrafiya (burada, çox güman ki, daha çox etnogenez nəzərdə tutulur – *tərc.*), xalqın etnik mənşəyi ilə bağlı məsələlər günün başlıca mövzusunə çevrilmişdi. Milli məktəblərin yaradılması planlaşdırılırdı, ana dilinin, milli ədəbiyyat və tarixin öyrənilməsi ciddi vəzifə kimi qarşıya qoyulur, bu məsələlərlə bağlı müvafiq proqramlar tutulurdu. Əcnəbi müəlliflərin ən yaxşı əsərləri tərcümə olunur, dərslük və müntəxəbatlar tərtib edilirdi. Xarici ölkə ədəbiyyatlarının tarixi ilə bir sırada elmi-tədqiqatlar və sosioloji əsərlər çap olunurdu. Dövrü mətbuat – jurnallar, qəzetlər meydana çıxırdı. Həmin mətbu orqanlar azərbaycanlıları mədəni millətlərin gördüyü işlərlə tanış etməkdə böyük rol oynayırdı.

III

**ZAQAFQAZIYA SEYMİ⁸ VƏ HÖKUMƏT –
ONLARIN ZƏİFLİYİ VƏ SÜQUTU.
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ELAN EDİLMƏSİ**

Zaqafqaziya hökuməti

Öz zehni və maddi qüdrətini hiss edən Milli Şura⁹ 1918-ci il mayın 28-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaradıldığını elan etdi...

Qafqaz Azərbaycanı üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bu proseslərin baş verməsində Rusiyanın ictimai və siyasi tənəzzülü, habelə bolşeviklərin hakimiyyəti zorla ələ keçirməsi mühüm rol oynadı. Digər tərəfdən, bütün bu proseslər Qafqazın, xüsusən də Zaqafqaziyanın düşdüyü vəziyyətin nəticəsi idi. Həmin vaxta qədər regionda hakimiyyəti əlində saxlayan rus dövlətinin gözlənilmədən Zaqafqaziyadan çıxarılması da öz rolunu oynadı.

1917-ci il Fevral inqilabının birinci günündən ali

hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçdiyi 25-27 oktyabra qədər bu region Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi¹⁰ tərəfindən idarə olunurdu. Həmin Komitənin üzvlərini Lvov¹¹ və Kerenskinin¹² Müvəqqəti hökuməti¹³ təyin etmişdi. Onlardan hərəsi bir milləti təmsil edirdi (rus, Azərbaycan, gürcü və erməni). Hamısı IV Dövlət Dumasının¹⁴ üzvləri idi. Oktyabrda bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Onların fəaliyyəti Rusiyadakı qanunsuzluqları daha da artırdı. Bolşevik hakimiyyətinin mövcudluğu bütün ölkə üçün məşum nəticələr verdi. Qeyd etdiyimiz nəticələr özünü ilk növbədə Rusiyanın mərkəzi ilə ucqarları arasında hər cür əlaqələrin kəsilməsində göstərdi. Qafqaz və Zaqafqaziya nəinki Petroqrada və Moskvadan, hətta bütün Rusiyadan təcrid olundu.

Taleyin ümidinə buraxılmış Zaqafqaziya millətləri seçkili nümayəndələri vasitəsi ilə bütün regionda vahid dövlət halında birləşdilər. Bu dövlətin tam qanunvericilik, hüquqi, inzibati və maliyyə qüdrəti var idi.

Həmin dövrdə Tiflisdə təşəkkül tapan hökumət kabinetində Zaqafqaziya xalqlarının nümayəndələri (gürcülər, azərbaycanlılar, ermənilər) hakimiyyəti öz aralarında bölüşürdülər.

Seym və Zaqafqaziya

Dövlət 132 üzvdən ibarət Müəssislər Məclisinin (Zaqafqaziya Seyminin) çağırılmasını zəruri saydı. Üzvlər arasında azərbaycanlı nümayəndələr üstünlük təşkil edirdi, çünki həmin xalq özü də regionda sayca hamıdan çox idi.

Seymin üzvləri aşağıdakı təmsilçilərdən təşkil olunmuşdu:

1. Adları çəkilən millətlərin mövcud seçki qanununa əsasən ikinci səsvermə yolu ilə Rusiya Müəssislər Məclisinin¹⁵ seçilmiş nümayəndələrindən;

2. Hər bir xalqın milli təşkilat və siyasi partiyaları tərəfindən seçilən və Seym üzvlərinin üçdə bir hissəsini təşkil etməli olan nümayəndələrdən.

Seymin 3 nəfərlik (hər millətdən bir təmsilçi) rəhbərliyi yaradıldı. 1918-ci il aprelin 9-da Seym Qafqazın istiqlaliyyətini elan edib Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Federal Respublikalarını yaratdı¹. Bütün Zaqafqaziya xalqları konfederasiyanın təşəkkülünü rəğbətlə qarşıladılar. Onlar ümid edirdilər ki, təbii müttəfiq olduqlarına, bir çox istiqamətlərdə, xüsusən də iqtisadi sahədə mənafeləri üst-üstə düşdüynə görə Zaqafqaziya birliyi çərçivəsində öz siyasi problemlərini uğurla həll edə biləcəklər.

Seymin gücsüzlüyü

Lakin yeni dövlət ölkənin inzibati idarəçiliyində özünü doğrulda bilmədi, Zaqafqaziyanın hər yerində millətlərin mənafeyi və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində kifayət qədər ədalətli münasibət nümayiş etdirə bilmədi. Seymin nümayəndələri milli maraqları və siyasi partiyaların mövqelərini regionun ümumi mənafeyinə tabe etdirməkdə bacarıqsız və naşı olduqlarını göstərdilər. Bu da hökumətə, hətta bütünlükdə Respublikanın özünə inamı sarsıtdı.

¹Söhbət 1919-cu il aprelin 9-dan mayın 26-na qədər mövcud olmuş Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasından (ZDFR) gedir. (Tərc.)

Azərbaycanlılar etiraz səslərini daha ucadan bildirdilər, çünki Zaqafqaziya Federal Respublikasının təşkili ilə onların başına açılan müsibətlər daha da artmışdı. İrəvan vilayətinin bəzi hissələrində tarixən məskunlaşmış azərbaycanlılar erməni ordusunun girovuna çevrilmişdilər. Bu ordu müsəlmanlar yaşayan bütöv bir ərazidə insanları kütləvi surətdə qırır, qocalara, qadınlara, hətta uşaqlara belə amansızcasına divan tutur, yüzlərlə Azərbaycan kəndlərini yandırır, yaxud soyub-talayır, yerlə yeksan edirdi.

Hökumət Seymin azərbaycanlı deputatlarının etiraz səsinə qulaq ardına vuraraq vəhşiliklərin qarşısını almaq üçün heç bir ciddi ölçü götürmürdü. Bolşeviklərin Bakını işğal etdiyi və böyük ərazini əldə saxladığı bir şəraitdə Seym üzvlərinin mövqeyi regiondakı ümumi vəziyyətlə bir araya sığmırdı.

Seymin azərbaycanlı deputatları Bakı və Bakıtrafi kəndlərə kömək üçün dönə-dönə, təkidli müraciətlər edirdilər. Lakin hökumət üzvlərinin əksəriyyəti özlərini ya eşitməzliyə vurur, ya da təmtəraqlı çıxışlarla kifayətlənirdi.

Belə şəraitdə hökumətin zəifliyi onun istəyib-istəməməyindən asılı olmayaraq Zaqafqaziya Federal Respublikasının sonrakı mövcudluğunu qeyri-mümkün edirdi. Respublika hüduqlarından kənarda baş verən gözlənilməz hadisələr də ciddi təsir göstərirdi. Beləliklə, Respublika parçalandı. Gürcüstan birinci olaraq federasiyanın tərkibindən çıxdı və elə həmin gün – 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan Respublikasının yarandığını elan etdi. Bundan sonra Zaqafqaziya sərhədləri daxilində Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları təşəkkül tapdı.

IV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HÖKUMƏTİ VƏ ONUN PAYTAXTI BAKI ŞƏHƏRİ

Azərbaycan hökuməti

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi elan edilən kimi Milli Şura 12 nazirdən ibarət hökumət yaratdı. Milliyyətə azərbaycanlı olan həmin dövlət xadimlərinin çoxu Rusiyada və xaricdə universitet və texniki institutlar bitirmiş ziyalılar idi. Özünə müvəqqəti iqamət yeri kimi Yelizavetpol – Gəncə şəhərini seçən Azərbaycan hökumətinin ilk addımı Bakını və onun civarlarını hələ 1918-ci ilin martında şəhəri zəbt etmiş bolşevik işğalçılarından təmizləmək oldu.

Bakı – Azərbaycanın paytaxtı

Bütün dünyada neft mədənləri ilə şöhrət tapan Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır. Bu şəhər hətta Rusiya hakimiyyəti

dövründə də Qafqazın müsəlman əhalisinin yalnız iqtisadi deyil, həm də intellektual, dini və siyasi mərkəzi idi.

Müəyyən əhəmiyyətə malik bütün təşkilatlar, o cümlədən xeyriyyə cəmiyyətləri, sosial və siyasi qurumlar, bir sıra ictimai institutlar, mətbuat orqanları məhz Bakıda yaradılmışdı və indi də burada fəaliyyət göstərməkdədir. Diqqətəlayiq haldır ki, ən qabaqcıl intellektual qüvvələr – müəllimlər, həkimlər, hüquqşünaslar, jurnalistlər və s. bu şəhərdə toplaşmışdılar.

Mənşə etibarilə Bakı qədim müsəlman şəhəridir və tələyin bütün dəyişkənliklərinə, keşməkeşlərinə baxmayaraq, indi də müsəlman şəhəri kimi qalmaqdadır. Onun qədim tarixi hissəsində Xan Sarayı, xanların məzarı və əfsanəvi Qız qalası (mətnə “Qız qülləsi” kimi verilib – *tərc.*) yerləşir. Bütün bu abidələr xalqın keçdiyi tarixi yolun, şəhərin qədimliyinin canlı şahidləridir.

Torpaq sahələri və iri mülklər regionun yerli sakinlərinə məxsusdur və bu vəziyyət dəyişməz olaraq qalmaqdadır. Bakı ətrafındakı neft mədənlərinin sahibləri, habelə burada çalışan insanlar arasında da yerlilər üstünlük təşkil edir.

Yerli əhalini birləşdirən tək cə maddi maraq deyil, daha çox ənənə ümumiliyi, onları ölkə ilə bağlayan mədəni və tarixi köklərin vəhdətidir. Bakının yaxınlığında müsəlmanların ziyarətəgahına çevrilən müqəddəs məzarlar var. Bunların sırasında həm də zəngin neft yataqları rayonu kimi tanınan Bibiheybət¹⁶ adını çəkmək olar. Əhalinin Bakını iqtisadi, zehni, dini və siyasi mərkəz, bir sözlə, paytaxt seçməsi heç də təsadüfi deyil. Yeni Azərbaycan dövlətinin gələcəyi Bakı ilə o dərəcədə sıx bağlıdır ki, Cümhuriyyətin mövcud-

luğunu bu şəhərsiz təsəvvürə gətirmək imkansızdır. Bakısız Azərbaycan başsız bədənə bənzəyir.

Bütün bunlardan sonra İstanbulda bir araya gələn Azərbaycan nümayəndələrinin 1918-ci il sentyabrın 12-də Avropa səfirliklərinə göndərdikləri qəti etirazı başa düşmək çətin deyil. Bu etiraz 1918-ci il sentyabrın 9-da Almaniya ilə bolşeviklər arasında imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsinə¹⁷ əlavə maddələrə cavab səciiyyəsi daşıyırdı. Müqavilənin üçüncü maddəsində deyilirdi: “Rusiya hökuməti öz üzərinə Bakı neft mədənlərinin fəaliyyətini intensivləşdirmək və əldə olunan məhsulun dördüdəbir hissəsini Almaniyaya göndərmək barədə öhdəlik götürür”.

Bu akt hüquqi nöqtəyi-nəzərdən çox əsassız, qeyri-qanuni idi, heç bir siyasi-əxlaqi bünövrəyə söykənmirdi və təbii ki, Brest-Litovsk müqaviləsinin özü kimi əlavə maddələri də ləğv olunmalıdır. İstənilən halda Azərbaycan dövləti heç vaxt və heç vəchlə göstərilən ədalətsiz aktı qəbul etməyəcək. Neft istehsalının yerli tələbatı üstələməsinə və Azərbaycan dövlətinin həmin artıq məhsulu hazırkı dövrdə yanacağa ciddi ehtiyac duyan ölkələrə müvafiq müqavilələr bağlamaq yolu ilə satmağı öhdəsinə götürməsinə baxmayaraq, Respublika Bakı mədənlərindəki neftin açıq müdaxilə yolu ilə istismar olunmasına heç vəchlə yol verə bilməz. Xaricilərin Bakı neftinə yiyələnmələri Respublika üçün inhihar demək olardı.

V

AZƏRBAYCANIN BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ. BOLŞEVİK VƏ ERMƏNİ HÜCUMLARI

Bolşeviklərə qarşı mübarizə

Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyətini əsaslandırandan sonra Respublikanın öz paytaxtını bolşeviklərdən xilas etmək üçün əl atdığı ciddi və təxirəsalınmaz tədbirlərə keçək.

Bakıda meydana çıxan bolşevik hərəkatı Rusiya bolşevizminin bir qolu idi. Buradakı bolşeviklər öz sıralarında əsas etibarilə rus fəhlələrini, qulluqçularını, əsgərləri və dənizçiləri birləşdirirdi. Lakin ruslardan təşkil olunmuş bütün bu qüvvələrə gürcü və ermənilər rəhbərlik edirdi.

Oktyabr hadisələrinə qədər hərəkatın elə bir təsir gücü yox idi, ancaq Lenin¹⁸ və silahdaşları Rusiya paytaxtının sahibi olduqdan sonra Bakı bolşevikləri də onların timsa-

lında özlərinə arxa tapdılar. Yeni ağalar hamını, xüsusən də ordudan qayıdan əsgərləri sıralarına cəlb etməyə çalışdılar. Bu, rus ordusunda tam nizamsızlıq və anarxiyanın başladığı dövrə təsadüf edir. Tiflis və Bakının bolşevik təşkilatları Qafqaz, habelə İran cəbhəsindən tərxis olunan əsgər kütlələrindən qüvvələrini artırmaq üçün hər vasitə ilə istifadə edirdilər.

Onlar silahları ələ keçirir, yerli sakinləri soyub-talayır, gücləri çatan hər şeyi daşıyıb aparırdılar. Beləliklə, qısa müddət ərzində Bakı bolşevikləri çoxlu silah, patron, pulemyot, zirehli maşın, minik avtomobili, təyyarə, hərbi gəmi ələ keçirdilər. O dövrdə Rusiyada olduğu kimi, Zaqafqaziyada da tam özbaşınalıq, anarxiya hökm sürürdü. Cəbhədən dönmən əsgərlər heç bir hakimiyyət tanımır, yalnız bolşevik təbliğatına işləyirdilər. Bir çox bölgələrdə yerli əhali ilə əsgərlər arasında qanlı toqquşmalar baş vermişdi. Dəmiryolları fəaliyyətsiz dayanmışdı. Ərzaq qıtlığı gündü-gündən daha kəskin şəkildə hiss olunmağa başlayırdı.

Kiçik bir qrup təşkil edən müsəlman əsgərlər bir neçə düjün tüfəngi Bakıdan Lənkərana aparmaq istədikdə bolşeviklər həmin silahları müsadirə etmək əmri verdilər. Müsəlmanlar əmrə tabe olmadıqda bolşeviklər yalnız tüfənglə kifayətlənməyib onları həm də pulemyot atəşinə tutdular. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar oldu.

Bu hadisədən sonra müsəlmanlar bolşeviklərin simasında necə dəhşətli bir düşmənlə üzləşdiklərini daha aydın başa düşdülər. Onlar həyəcanlanmağa, narahat olmağa başladılar. Təzəpir məscidinin həyətinə keçirilən mitinqin qətnaməsində bolşeviklərin zorla müsadirə etdikləri si-

lahların geri qaytarılması tələb olundu. Bolşeviklər silahları qaytarmağa söz versələr də, artıq bütün şəhərin ayağa qalxdığını başa düşürdülər. Ona görə də 1918-ci il martın 17-də (yeni təqvimlə martın 29-da – *tərc.*) axşama yaxın hər iki tərəfdən atışma başlandı. Ertəsi gün (martın 18-də) səhər tezdən hərbiçilərin topları lülələrini şəhərin müsəlman məhəllələrinə tuşladı. Onlar hətta məscidlərə də fərq qoymurdular. Bakıda dəhşətli vətəndaş müharibəsi başlandı. Müharibə dörd gün (18-22 mart) davam etdi. Həmin müddət ərzində şəhərin müsəlman əhalisi bombardman edilir, güllələnir, diri-diri yandırılırdı.

Ermənilər və bolşeviklər

Müsəlmanlar üçün məşum nəticələri olan qanlı hadisələrin baş verməsində, hər yerdə olduğu kimi, Bakıda da öz millətçi partiyalarının (Daşnaksütyun¹⁹) ətrafında birləşən ermənilər fəal iştirak edirdilər.

Daşnaksütyunun və digər erməni siyasi partiyalarının nümayəndələri Erməni Milli Şurası²⁰ yaradaraq 18-22 mart hadisələrindən az əvvəl Zaqafqaziya müsəlmanlarının Mərkəzi Komitəsinin təmsilçiləri ilə danışıqlar aparmağa başladılar. Danışıqlar nəticəsində iki qonşu xalq arasında siyasi və milli münasibətləri nizama salmaq nəzərdə tutulurdu. Lakin sözdə belə vədlər verilməsinə baxmayaraq, nəinki Daşnaksütyun, hətta mühafizəkar Milli Demokratik Partiya²¹ da artıq bolşeviklərin tərəfində idi. Daşnaklar bu partiya ilə sıx əməkdaşlıq edir, hətta çox güman ki, ona yol göstərirdilər. Təxminən 7000 erməni əsgər Qərb

cəbhəsindən qayıtdıqdan sonra Zaqafqaziya dəmir yolunun işləməməsi bəhanəsi ilə Bakıda saxlanılmışdı.

Sonralar sübuta yetirildiyi kimi, bu erməni əsgərlər Bakıdakı qanlı vətəndaş müharibəsində fəal iştirak etmişdilər. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirmək üçün qızıqsırdıqları qarşıdurmadan Bakının erməni liderləri yerli azərbaycanlı əhaliyə amansızcasına divan tutmaq üçün yararlandılar.

Qanlı cinayətlərə səbəb nə idi? Bolşeviklərin hakimiyyəti bölüşdürmək planları, yoxsa milli intiqam hissi? Məlumatsızlıq nəticəsində meydana çıxan nifaq duyğuları, yoxsa ərzaq qıtlığı? Yeganə həqiqət budur ki, ermənilər bolşevik himayəsi altında müsəlmanlar üzərinə kütləvi hücumla keçdilər və həmin dəhşətli günlərdə 12000-dən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi. Öldürülənlərin çoxu qocalar, qadınlar və uşaqlar idi. Yəqin ki, gələcək tarixçilər bu hadisələr üzərindən sükutla ötüb keçməyəcəklər. İndiki şəraitdə isə ümidvar olduğumuzu bildiririk ki, digər regionlarda yaşayan ermənilər öz soydaşlarının törətdikləri qanlı cinayətlərə haqq qazandırmayacaqlar.

Ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri

Ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı ən təcavüzkar hərəkətləri Şamaxı bölgəsində baş vermişdi. Müsəlmanların kütləvi surətdə məhv edilməsi, bələkdəki körpələrə qədər güllələnməsi, yüzlərlə azərbaycanlı kəndinə və qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxıya od vurulub yandırılması aydın göstərir ki, bütün bunlar yalnız erməni fitnəkarlarının işi idi. Burada bolşevik barmağı yox idi.

O da həqiqətdir ki, əsl bolşeviklər ermənilərin arxasında gizlənmir, əksinə, müsəlmanlara nifrəti var qüvvələri ilə kövrükləyən erməni “bolşeviklərin” qəddarlığına qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar.

Bakı komissarları sovetinin sədri erməni Şaumyanın²² rəhbərliyi altında bolşevik təşkilatları millətçi-şovinist daşnakların hesabına daha da qüvvətləndirilirdi. Bu sonuncular isə bolşevizm adı altında artıq yerli azərbaycanlılarla milli haqq-hesablarını çürütməyə başladılar.

İstisnasız olaraq yalnız müsəlmanlara münasibətdə təzahür edən nifrət və qəddarlıq əhalinin qeyri-müsəlman təbəqələri və həqiqi bolşeviklər tərəfindən haqlı tənqidlə, sərt etirazlarla qarşılanırdı. Misal üçün, Bakı təyyarəçilik məktəbinin başdan-başa ruslardan ibarət şəxsi heyəti erməni “bolşevik”lərin vəhşiliklərindən dəhşətə gəldiklərini gizlətməmişdilər.

Keçmiş Rusiya ordusunun tərkibindəki Türküstan piyada alayı baş verən dəhşətli hadisələrə laqeyd qala bilməmişdi. Mart qırğını zamanı alayın Bakıda yerləşən əsgər və zabitləri bir polkovnikin rəhbərliyi altında yerli müsəlmanlara qarşı çevrilmiş millətçi xarakterli təcavüzkarlıq hərəkətlərinin dərhal dayandırılmasını tələb etmişdilər. Müraciətlərinə əməl edilməyəcəyi təqdirdə onlar silahlarını cinayətkarlara qarşı çevirəcəklərini bildirmişdilər. “Bolşevik” erməni təşkilatları adı çəkilən alayı şəhərdən çıxarmağa tələmiş, türküstanlı əsgərləri dərhal gəmiyə doldurub vətənlərinə göndərmək üçün tədbirlər görmüşdü.

Bir çox digər ictimai-siyasi qurumlar kimi, bütün bolşevik mətbuatı da ermənilərin əlində cəmləşmişdi. “Bakı

fəhləsi”²³, “Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin xəbərləri”²⁴ bu sıraya daxildir. Nəticədə yalnız orta təbəqə nümayəndələri deyil, müsəlman ziyalıları da hər gün təqiblərə məruz qalırdılar, onlara qarşı əks-inqilabi partiyalara mənsubluqları ilə bağlı ittihamlar irəli sürülürdü. Müsəlman əhalinin əmlakı müsadirə edilirdi, bütün mümkün yollarla qarət olunurdu. Ona görə də bir çox azərbaycanlılar Bakını və şəhərin neft mədənlərini tərk etmiş, qaçib dağılıbmışdılar. Erməni millətçilərinin (bolşeviklərin) qəddarlığından, dəhşətli əməllərindən xilas olmağın başqa yolu yox idi.

Heç şübhəsiz ki, azərbaycanlıları – Bakının həqiqi sahiblərini öz doğma şəhərdən didərgin salmaq, ölkənin bütün təbii sərvətlərini ələ keçirmək və bu yerlərdə ağalığ etmək ideyası ermənilərin millətçi planlarının əsas hissəsini təşkil edirdi.

Bütün sərəməliyinə baxmayaraq, həqiqətən də, belə bir plan mövcud idi və onun həyata keçirilməsi istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərilmişdi.

Müsəlmanlara qarşı vəhşiliklər törədilməsində Erməni Milli Şurası (Bakı bölməsi) tərəfindən idarə olunan erməni hərbi birləşmələri də iştirak etmişdi.

Bu qoşunlar bədnam ad çıxarmış Amazasp²⁵, Stepan Lalayan²⁶ və b. rəhbərliyi altında vuruşurdu. Onlar şəraitin tələblərindən yararlanıb özlərini Qırmızı orduya²⁷ məxsus bolşeviklər kimi qələmə verirdilər.

Lakin bununla belə, erməni alayları da daxil olmaqla, bütün milli hərbi birləşmələrin Qırmızı ordunun sıralarına daxil edilməsi, habelə onların hamısının Bakını və ətraf

rayonları tərک etməsi əmri veriləndə erməni əsgərləri artıq torpağın ayaqları altından qaçmaqda olduğunu başa düşüb həyəcanlandılar. Həmin vaxtdan sonra biz ermənilər arasında Bakının həqiqi bolşeviklərinə necə vəhşi bir nifrət bəsləndiyinin şahidi olduq. Sonuncular tezliklə Bakıda bütün hakimiyyəti zorla ələ keçirən ermənilər tərəfindən devrildilər. Azərbaycan ordusu Bakını azad edəne qədər vəziyyət bu şəkildə davam etdi.

VI

BOLŞEVİKLƏRİN AZƏRBAYCANDAKI QURBANLARI. BOLŞEVİKLƏR HAKİMİYYƏTİ ZORLA ƏLƏ KEÇİRİRLƏR

Qanlı fitnəkarlıqların davamı

12000-dən çox müsəlman martın 18-22-də ermənilərin törətdiyi qanlı cinayətlərin qurbanı olmuşdu. Yanğın nəticəsində xalqın mədəni-mənəvi həyatında mühüm yer tutan bir sıra siyasi və zehni mərkəzlər yer üzündən silinmiş və dağıdılmışdı. Bunların sırasında Xalq Evini – Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasını¹, siyasi partiyaların iqamətgahlarını, müsəlman qəzetlərinin redaksiyalarını (rusca çıxan “Kaspi”, azərbaycanca çıxan “Açıq söz”²⁸) göstərmək olar. Məşhur müsəlman siyasi xadimləri həbs edilir və zindana atılırdı.

¹ İndi İstiqlaliyyət küçəsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rayasət heyətinin yerləşdiyi və xalq arasında İsmailiyyə adı altında tanınan bina nəzərdə tutulur (Tərc.)

Lakin ən dəhşətli nəticə Bakıda və onun ətraf rayonlarında bolşevik hakimiyyətinin güclənməsi idi.

Bolşeviklərin hakimiyyəti altında

Bolşevik hakimiyyəti sivilizasiyanın bütün mövcud təzahürlərini məhv etməyə başladı. Bir-birinin ardınca yeraltı sərvətlərin, daşınmaz əmlakın, malikanələrin, bağların, əkin yerlərinin və s. ictimailəşdirildiyi elan olunurdu.

Bakı banklarındakı nağd vəsaitlərin hamısı və bütün cari hesablar sovet respublikasının mülkiyyəti elan edildi.

Bütün əmlakın, yaşayış evlərinin, atların, iribuynuzlu heyvanların, avtomobillərin müsadirəsi ilə kifayətlənməyən bolşeviklər daha uzağa getdilər – əslində, adamların özünü müsadirə etməyə başladılar: əhalinin bir hissəsi zorla ordu sıralarına, qalanları isə sovet respublikasının xeyrinə icbari əməyə cəlb olundu. Bir sözlə, kommunist prinsipləri bütün amansızlığı və ən şiddətli cəza üsulları ilə insanlara tətbiq edildi. Bu prinsiplərə uyğunlaşmaq müsəlmanlar üçün xüsusən çətin, ağırlı proses idi; çünki şəriət qanunlarına görə, onlar başqalarının hüquqlarına hörmət etməli, əmlakına toxunmamalı idilər. Müsəlman əhalini zorla yaramaz bolşevik prinsiplərinə boyun əyməyə, dəhşətli əzab-əziyyətə qatlaşıb dilənçiliyə və ehtiyaca tablaşmağa vadar edirdilər.

Orta təbəqə və ziyalılar mövcud fəlakətlərə qatlaşanlar sırasında tək deyildilər. Mənafeləri guya bolşeviklər tərəfindən qorunan fəhlə sinfi də eyni əzab-əziyyəti çəkirdi.

Ərzaq bölüşdürülməsi zamanı bolşeviklər “özünkülər” ilə azərbaycanlı fəhlələr arasında ayrı-seçkilik qoyurdular. İkincilər, bir qayda olaraq, ya “burjuaziya”nın əlaltıları, ya da əks-inqilabçılar sayılırdı.

VII

BAKINI BOLŞEVİKLƏRDƏN XİLAS ETMƏK ÜÇÜN GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR

Bakı azad edilir

Gəncədə bərqərar olan Azərbaycan hökuməti Bakı və çevrəsindəki müsəlmanların dəhşətli vəziyyətindən xəbərsiz deyildi. Bakını tezliklə azad etmək hökuməti ən çox düşündürən məsələ idi. Bu məqsədlə hərbi hissələr təşkil edildi, yardım üçün Gürcüstana müraciət olundu. Lakin başı öz daxili problemlərinə qarışan, ölkədəki bolşeviklərlə mübarizə aparmaq məcburiyyəti qarşısında qalan gürcülər lazımı yardım göstərə bilmədilər. Elə bu ərzədə bolşevik qoşunları Bakı yaxınlığında və Göyçayda dəmir yolunu ələ keçirib tezliklə Gəncəni tutmaq məqsədilə Kürdəmirə doğru irəliləməyə başladılar.

Türkiyədən kömək

Digər müsəlman ölkələrindən heç bir yardım almağa ümid qalmadığı, Bakı faciəsinin təkrarlanmaq təhlükəsinin meydana çıxdığı çətin vəziyyətdə Azərbaycan hökuməti asayişini təmin etməyə borclu olduğu xalqı qırğına verməmək üçün türkləri köməyə çağırmaqdan başqa yol görmədi. Onların hərbi yardımı sayəsində Azərbaycan hökumətinin qurduğu ordu ilk növbədə dəmir yolunu azad etdi. Sonra Şamaxını bolşeviklərdən təmizləyib Bakını mühasirəyə aldı. İki ay sonra şəhər Azərbaycan qoşunları tərəfindən azad edildi.

VIII

AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİ BOLŞEVİKLƏRİN BƏRBAH HALA SALDIQLARI ÖLKƏDƏ QAYDA-QANUNU BƏRPA EDİR. AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ

Bərpa

Bakının azad olunması Azərbaycan hökumətinə ölkədə qayda-qanunu daha məqsədyönlü və asan şəkildə bərpa etmək imkanı verdi. Ən vacib problem qanunvericilik orqanlarının işini yenidən qurmaq idi. Çünki, siyasi və hərbi özbaşınalılar nəticəsində Azərbaycan Milli Şurasının iclaslarının keçirilməsi dayandırılmışdı. Təbii ki, bu da öz növbəsində Müəssislər Məclisi çağırmağa imkan vermirdi.

Bu arada barışıqın əldə edilməsi Azərbaycan hökumətinə özünün bütün qüvvələrini dinc quruculuq işlərinə yönəltməyə şərait yaradırdı.

Müttəfiq qoşunlar Bakıda

Qarşıda duran ilk vəzifə İranın Ənzəli şəhərinə rəsmi nümayəndə heyəti göndərilib, müttəfiq qoşunların baş komandanı, ingilis generalı Tomsonla²⁹ danışıqlara başlamaq və bu hərbi qüvvələrin Bakıya gəlməsini xahiş etmək idi. Həmin iş 1918-ci il noyabrın 17-də həyata keçirildi. Müttəfiq qoşunlarını təmsil edən generalın şəərəfinə təntənəli rəsmi keçid düzəldildi. O, hökumət nümayəndələri tərəfindən qəbul edildi. Aradan az keçməmiş general Tomsonun bəyanatı yayıldı. Bəyanatda müttəfiq qoşunların gəlişindən söz açılır və bildirilirdi ki, onların yalnız bir məqsədi var, bu da Azərbaycan ərazisinin və cəmiyyətinin müxtəlif hissələri arasında sülhü bərpa etməkdir. General Tomson həmin gündən etibarən bütün sakinlərə Azərbaycan hökumətinə tabe olmağın zəruriliyini bildirdi.

Parlament

Bundan əvvəl (yanlıqdır, əslində “sonra” olmalıdır. Müttəfiq qoşunları Bakıya 1918-ci il noyabrın 17-də daxil olmuş, Parlamentin təntənəli açılışı isə dekabrın 7-də keçirilmişdi – *tərc.*) isə Müəssislər Məclisini əvəz edən Azərbaycan Parlamenti çağırıldı. O, milli azlıqların nümayəndələri də daxil olmaqla ümumi səsvermə yolu ilə seçilmişdi.

Parlamentdə əksəriyyət təşkil edən müsəlmanlardan başqa, 21 erməni, 10 rus deputat, habelə polyak, yəhudi və ölkədəki digər azlıqların nümayəndələri də təmsil olun-

muşdu. Azərbaycan parlamenti 120 üzvdən ibarət idi. Parlamentin qanunvericilik sahəsində, habelə idarəçilik fəaliyyəti baxımından çox geniş hüquqları vardı. Bu hüquqlar sırasına hökumətə sorğular vermək və nazirlərdən hesabat tələb etmək də daxil idi. Parlament həmçinin dövlətin əsas qanunlarını qəbul etməli olan Müəssislər Məclisini çağırma bilərdi.

Parlamentin Müəssislər Məclisi çağırılana qədər baş nazir seçmək və ona hökumət təşkilini tapşırmaq səlahiyyəti də vardı. Parlamentin deputatları arasında digər millətlərin təmsilçiləri də olduğundan erməni və rus nümayəndələrinin də Nazirlər Şurasına daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Xarici işlər nazirliyi də daxil olmaqla bütün nazirliklərin, habelə inzibati, hüquqi, maliyyə, maarif, rabitə və s. sahələrindəki dövlət institutlarının hamısının fəaliyyəti Parlamentin nəzarəti altında həyata keçirilməli idi. Əksəriyyəti yerli azərbaycanlılardan ibarət olan və hərbi xidmətin bütün sahələrini əhatə edən 50 min nəfərlik son dərəcə mütəşəkkil nizami orduya malik hərbi nazirlik də Parlamentin nəzarətinə verilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının hazırda fəaliyyət göstərən sülh nümayəndə heyətinin yaradılması və onun ölkənin mənafələrini qorumaq, xüsusən də Azərbaycanın digər dövlətlər tərəfindən tanınmasını təmin etmək üçün Parisə göndərilməsi haqqındakı qərarı da Parlament tərəfindən qəbul olunmuşdu.

IX

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİSİ

• Müxtəlif inzibati bölgülər

Qafqaz Azərbaycanı öz müstəqilliklərini 1813–1828-ci ilə qədər qoruyub saxlamış yuxarıda adları çəkdiyimiz xanlıqların ərazisini əhatə edir. Rus hakimiyyəti dövründə Qafqazın digər yerləri kimi, Azərbaycan da hökumətin mənafeyinə uyğun şəkildə quberniyalara, vilayətlərə (oblast), sonuncular isə öz növbəsində qəzalara (uyezd) bölünmüşdü.

Qafqaz Azərbaycanını formalaşdıran inzibati bölgü aşağıdakı şəkildədir:

1. Bakı quberniyası. Bura bütün Bakı şəhəri, habelə Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları daxildir.

2. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası. Bura Gəncə, Cavanşir, Nuxa, Ərəş, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Qazax qəzaları daxildir. Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsi

Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisə obyektı ola-raq qalır.

3. İrəvan quberniyası. Bura Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxildir.

4. Tiflis quberniyasında Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının müəyyən hissəsi də Azərbaycan ərazisidir.

5. Zaqatala qəzası.

6. Dağıstan regionunda Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi.

7. Yuxarıda adı çəkilən İrəvan və Tiflis quberniyaların- da, habelə Zaqatala qəzasında mənsubluğu Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları arasında iddialar doğuran sahəyə çox kiçik ərazilər də möv- cuddur.

Dağıstan quberniyasının azərbaycanlı əhalisi həmişə Azərbaycana birləşmək meylinə olub. Həmin regionun iqtisadi mənafevləri Quba və Bakı şəhərləri ilə elə sıx şəkildə bağlıdır ki, Dağıstanı həmin siyasi və iqtisadi əlaqələrdən kənarında təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Yerli əhali Azərbaycan dövlətinə çoxsaylı vətəndaşların imzaladı- ğı petisiyalar göndərir və Sulak çayı boyunca Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsini tələb edirlər.

Əlbəttə, Azərbaycan hökuməti taleyi onun öz taleyi ilə sıx bağlı olan və bir-birinə qaynayıb-qovuşan qan qardaşla- rının haqlı tələblərini eşitməzliyə vura bilməz. Azərbaycan hökuməti iki ölkəni birləşdirən qardaşlıq hissələrinin siya-

si və iqtisadi təşkilatlanma baxımından xüsusi diqqət tələb edən məsələ olduğunu nəzərə alaraq, Dağıstanın iradəsinə hörmətlə yanaşmağı özünə borc bilir.

Beləliklə, gündəliyə çıxarılan bütün ərazi və sərhəd mə- sələləri, habelə Dağıstanın siyasi taleyi ilə bağlı problemlər Şimali Qafqaz Respublikası ilə ümumi razılıq nəticəsində həll edilə bilər.

Respublikanın Batum və Qars əyalətləri

Adları çəkilən qəza və əyalətlərdən başqa, Azərbaycan Respublikası Tiflis quberniyasındakı Axalsıx qəzasını, Batum, xüsusən də Qars əyalətlərini öz ərazisinə daxil etməyə haqqı olduğuna inanır. Bu ərazilərin, ilk növbədə isə Qars ətrafındakı bölgələrin sakinləri azərbaycanlılarla eyni etnik qrupa daxildirlər, onların dini, adət-ənənələri, xüsusiyyətləri, yaşayış tərzı və məişəti Azərbaycanın qalan hissələri ilə tam eyniyyət təşkil edir. Bütün bunlardan sonra həmin ərazidə yaşayan müsəlmanların dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə Qars ətrafının Respublikanın tərkibinə qatılma- sı təklifi ilə təkidli müraciətlərini başa düşmək asandır. Türk hərbi qüvvələri ölkəmizdən çıxdıqdan, həmin bölgələrin yerli hökumət və parlamentləri müttəfiq qoşunlar komanda- nının nümayəndələri tərəfindən buraxıldıqdan, ərazi qonşu respublikalar – Ermənistan (Qars) və Gürcüstan (Ərdəhan) arasında bölüşdürüldükdən sonra yerli müsəlman əhali tərəfindən edilən bu tipli müraciətlər xüsusilə güclənmişdir.

Bu bölgünü özbaşnalıq sayan Azərbaycan hökuməti yer- li əhalinin milli və dini hissələrini tapdalayan ədalətsizliyə

qətiyyətlə etiraz edir və bildirir ki, adı çəkilən ərazilərin əhalisi qonşu respublikaların hakimiyyətini tanımaqdan birmənalı şəkildə boyun qaçırıb. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onlar ərazinin Azərbaycan Respublikasının tərkibinə qatılmasını israrla xahiş edir.

Bu faktlar bizim Respublikanı belə bir bəyanat səsləndirməyə vadar edir ki, Batum və Qars əyalətlərinin, habelə Axalsix qəzasının əhalisi gələcək müqəddəratını özü istədiyi şəkildə müəyyən etməlidir. Bizim nöqtəyi-nəzərimizə gəldikdə isə həmin ərazilərdə yeni bir müstəqil Respublikanın yaradılması məsələnin ən yaxşı çözümləri olar, regionun maraq və mənafeləri ilə bağlı problemləri yoluna qoyardı.

İstədik ki, məsələnin müsbət həllini tapmayacağı təqdirdə Azərbaycanın öz tələblərini dənizə çıxışı olan dövlətlərə daha təkidlə çatdırmağa xüsusi hüququ olduğu təsbit edilsin. Biz bu barədə "Azərbaycanın iqtisadi və maliyyə vəziyyəti"¹ adlı əlavədə geniş söz açacağıq.

Yerli əhalisinin istəklərinin müdafiəçisi olan Azərbaycan Respublikası öz qonşusuna – Gürcüstan Respublikasına dostluq duyğularını bildirməklə iki dövlət arasındakı sərhəd və ərazi məsələsinin referendum yolu ilə müzakirəsi və həlli təklifini irəli sürmək istədi.

¹ Nümayəndə heyəti sədrinin müavini M.Hacınskinin hazırladığı eyni adlı broşür ingilis və fransız dillərinə tərcümə olunaraq sülh konfransının Ali Şurasına və iştirakçı dövlətlərin təmsilçilərinə verilmişdi. (Tərc.)

X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏRAZİSİ VƏ ƏHALİSİNİN SAYI

Ərazi

Təqdim olunmuş memorandum əlavədə ərazinin sahəsi, Respublikanın sərhədləri və əhalisi haqqında dəqiq statistik məlumatlar verilib.

Memorandum əlavə edilən xəritədən də göründüyü kimi, indi Respublika hökumətinin tabeliyindəki ərazi şərqdə Xəzər dənizi, şimalda Dağıstan, Şimali Qafqaz və Gürcüstan, qərbdə Gürcüstan və Ermənistan, cənubda İrəlan həmsərhəddir.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin həqiqi hakimiyyəti altındakı ərazi 83278,66 kv. verst, yaxud 94137,38 kv. km-dir. Bu, bütün Zaqafqaziyanın 217408 kv. verst, yaxud 247376,15 kv. km olan ümumi ərazisinin 39 faizini təşkil edir.

Əgər hələlik Azərbaycan hakimiyyətinin yayılmadığı əraziləri də bura əlavə etsək, onda Respublikanın ümumi ərazisi 132003,25 kv. verst, yaxud 150184,88 kv. km olar ki, bu da bütün Zaqafqaziya ərazisinin 60 faizini təşkil edir.

Əhali

Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı yuxarıda göstərilən ərazilərə müvafiqdir. Əhalinin sayı haqqındakı məlumatlar Rusiya imperiyasının rəsmi statistikasından götürülüb. Bu məlumatlar, bir qayda olaraq, qeyri-dəqiqliyi ilə seçilir və bütünlükdə çox əvvəllər çap olunub.

Rusiyada əhalinin axırncı siyahıya alınması 1897-ci ildə keçirilib. Təəssüf ki, biz də həmin siyahıyaalmanın nəticələrindən istifadə etməli oluruq, lakin daha dəqiq nəticələr əldə etmək üçün aradan keçən iyirmi il müddətində Azərbaycan əhalisinin sayını 25% artırırıq. Əgər bütün Zaqafqaziya ərazisində hər iki cinsdən ibarət əhalinin sayını götürsək, burada 8081668 nəfərin yaşadığını görürük. Onların yarısından çoxu Azərbaycanın payına düşür ki, bu da əhalimizin ümumi sayının 4617671 nəfərə çatdığını göstərir.

Həmin əhalinin 3481889 nəfəri azərbaycanlı-müsəlman, 795312 nəfəri erməni, 26585 nəfəri gürcü, 310885 nəfəri başqa millətlərin (ruslar, almanlar, yəhudilər və b.) nümayəndələridir. Təfərrüatlı izahlarla müşayiət olunan statistik cədvəllər və xəritələr Zaqafqaziyanın, xüsusən də Azərbaycanın əhalisinin etnik baxımdan yerləşməsi və sayı haqqında aydın təsəvvür yaradacaqdır.

Lakin bu cədvəllərdə Rusiyanın rəsmi statistikasına üçün səciyyəvi olan bir sıra qüsurlar da yox deyildir.

XI

AZƏRBAYCANIN TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİ

Azərbaycanın ərazisi təbii sərvətlərlə o dərəcədə zəngindir ki, əmin-amanlıq şəraitində gənc Respublika dövlətini qurmağa və əhalisini öz məhsulları ilə tam şəkildə təmin etməyə qadirdir.

Neft

Dövlətin illik gəlirini təşkil edən sahələr içərisində Bakının neft istehsalı ilk yeri tutur. Azərbaycan paytaxtı öz nefti ilə bütün dünyada şöhrət qazanıb.

Neftli torpaqlarımızın ümumi sahəsi 1500 desyativdən çoxdur. İndiki neft sənayesi sadəcə mövcud mədənlərin istismarı nəticəsində hər il 550 milyon puddan 600 milyon puda qədər neft verir. Bu da Pensilvaniya və Limada çıxarılan neftin ümumi miqdarından 50 faiz çoxdur.

Həmin neftin mühüm hissəsi Azərbaycan dövlətinin ixtiyarında olan ərazilərdən hasil edilir. Neftli torpaqlar Bakı

regionundan başqa, Şamaxı, Cavad bölgələrində də mövcuddur. Lakin burada neft istismarı müəyyən çətinliklərlə bağlı olduğundan həmin ərazilər hələlik dövlət ehtiyatı kimi toxunulmaz saxlanılmaqdadır. İstehsal olunan neftin 76 faizi dövlət torpaqlarından çıxarılır. Bakının yüzdən çox zavodunda 230 milyon puddan çox neft emal olunurdu. Hazır məhsulun 70 milyon pudu Mərkəzi Rusiyaya, qalan 160 milyon pudu isə Avropaya ixrac edilirdi. Avropaya ixrac olunan bütün neft məhsullarının üçdəbir hissəsi Bakının payına düşür.

Əgər biz bura neftdən alınan və əsas ixrac məhsullarını təşkil edən yüz milyon pudlarla digər məhsulları, habelə on milyonlarla pud alışqan mayeləri (benzin, benzolin, ağır neft, sürtgü yağları və s.) əlavə etsək, bu sahənin dövlət büdcəsi üçün nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğu aydınlaşar. Azərbaycan hökuməti tərəfindən neftdən alınan qeyri-müstəqim vergi 1919-cu ilin büdcəsində 125 milyon manat təşkil etmişdir.

Pambıq

Ölkə büdcəsindəki ikinci gəlir sahəsi Muğanda və başqa bölgələrdə becərilən, ümumi sahəsi 130000 desyativə çatan pambıq plantasiyalarıdır. Bu sahələrdən hər il 5 milyon puddan çox xam pambıq məhsulu toplanır.

İpəkçilik

Azərbaycanda qədim vaxtlardan geniş yayılmış ipək istehsalı indi 200000 pud barama bəsləməyə imkan verir.

Yüzdən çox ipəkçilik müəssisəsi həmin baramadan hər il 5-6 milyon rubl dəyərində ipək sap istehsal edir.

Balıqçılıq

Balıqçılıq Xəzər dənizində, Samurdan tutmuş Astaraya qədər 600 verstlik bir sahədə geniş yayılıb. Bundan əlavə, Kür və Araz hövzələrində müxtəlif növlərdən olan on milyonlarla pud balıq ovlanır. Həmin balıq məhsulundan 100900 pud bahalı kürü istehsal olunur. Balıqçılıq sənayesinin məhsulları sırasına qurudulmuş və duzlanmış balıq, balıq yağı və s. də daxildir.

Üzümçülük və tərəvəzçilik

Üzümlüklər və tərəvəz məhsulları Yelizavetpol, Şamaxı, Nuxa, Bakı, Quba ərazilərində geniş yayılıb və ümumilikdə 50000 desyatin sahəni əhatə edir. Hər il bu sahələrdəki plantasiyalardan 8 milyon puda qədər üzüm istehsal olunur və həmin məhsuldan da 7 milyon vedrəyə qədər şərab çəkilir.

Taxılçılıq

Bütün əyalətlərdə – Bakıda, Gəncədə, habelə Azərbaycanın digər bölgələrində 1,5 milyon desyatin əkinəyararlı torpaq müxtəlif növ dənli bitkilər üçün ayrılıb. Bu torpaqlardan toplanan taxıl məhsulları Azərbaycan əhalisinin çörəyə olan tələbatını tam şəkildə ödəyir.

Biyan

Azərbaycanın yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bir sıra ərazilərində hər il çoxlu biyan kökü çıxarılır. Bu məhsulun yarısından çoxu Qərbi Avropaya və Amerikaya ixrac edilir, qalan hissəsi isə Rusiyaya aparılırdı.

Cins heyvandarlıq

Əvvəlki dövrlərdə milli təsərrüfatın mühüm sahələrindən olan heyvandarlığın məhsuldarlığı indi Rusiyada yaranmış əlverişsiz şərait nəticəsində aşağı düşüb. Hətta bu əlverişsiz şəraitə baxmayaraq, Rusiya statistikasının məlumatına görə, Azərbaycanda iribuynuzlu heyvanların sayı 1000000, atların sayı 150000, camışların sayı 300000, dəvələrin sayı 12000, qoyunların və keçilərin sayı 1600000-ə çatırdı.

Neft yataqları ilə yanaşı, Azərbaycanın ərazisi bir sıra digər təbii sərvətlərlə də zəngindir. Lakin təəssüf ki, indiyə qədər yalnız az sayda faydalı qazıntı yataqları istifadəyə verilib. Bir neçə metaləritmə zavodunda hər il 300000 puda qədər mis istehsal edilir.

Azərbaycan ərazisində həmçinin dəmir, sulfat, əhəng, gümüş, maqnezium, kobalt və s. yataqlar mövcuddur. Ölkə mineral su, xüsusən də sulfatlı və kobaltlı sularla zəngindir. Azərbaycanda həmçinin geniş meşələr də var.

Yalnız kəndlərdə deyil, şəhərlərdə də daşınmaz əmlak, əsasən, azərbaycanlılara məxsusdur və demək olar ki, bütün sənaye və istehsal sahələri onların əlində cəmləşib. Bakı şəhəri ən mühüm mərkəz – İran və Mərkəzi Asiya ilə tran-

zitin əsas nöqtəsidir. Şübhəsiz, bütün yuxarıda sadalanan sahələrdən əldə olunan qazanc da dövlətin illik gəlirinin əsasını təşkil edir. Əgər biz qazanc mənbələrinə gəlir vergisi verməyə qadir olan 4 milyon nəfərdən çox ölkə vətəndaşını da əlavə etsək, aydın olar ki, Azərbaycan Respublikasının illik gəliri onun bütün zəruri məsrəflərini ödəmək üçün tələb edildiyindən də artıqdır.

1919-cu il büdcəsinin bəzi rəqəmləri

Müharibənin və bolşeviklərin milli iqtisadi həyatda və Azərbaycanın maliyyə təsərrüfatında törətdikləri qərarışılıqlığa baxmayaraq, 1919-cu ildə dövlətin illik büdcəsi 665 milyon manata çatmışdı. Smetada nəzərdə tutulan bəzi büdcə xərcləri aşağıdakı şəkildə idi: şəhərlərin, kəndlərin və dağıdılmış təsərrüfatların bərpası üçün – 130 milyon manat, ümumi təhsil üçün müvəqqəti dotasiya – 30 milyon manat, ordunun təchizi üçün – 80 milyon manat.

“Azərbaycan Respublikasının maliyyə və iqtisadi vəziyyəti” adlı əlavədə dövlət büdcəsinin təsnifatı ilə bağlı daha təfərrüatlı məlumat verilmişdir.

QAFQAZ AZƏRBAYCANI RESPUBLİKASI

BÜDCƏ

1919-cu il üçün illik gəlirin və büdcə
xərclərinin smetası

İllik gəlir

Gəlir mənbəyi. Məbləğ (manatla)

I. Müstəqim vergilər:

1. Torpaq vergisi, mənzil kirayəsi – 115 000 000.
2. Hərbi mükəlləfiyyət vergisi, notarial vergilər – 30 000 000.

II. Qeyri-müstəqim vergilər:

Ağ neft, benzin, sürtgü yağları, kerosin, digər neft məhsullarından alınan vergi – 120 000 000.

III. Gömrük haqqı – 100 000 000.

IV. Möhür haqqı, azad ticarətdən, yük daşımalarından; tranzit sərnişin və mallardan, malların sığortasından və s. alınan vergilər – 15 000 000.

V. Dövlət inhisarları – 7 000 000.

VI. Neft mədənlərinin istismarından, meşələrdən, pambıq tarlalarından, balıq vətəgələrindən alınan vergilər – 228 000 000.

VII. Dövlət dəmir yolunun xalis gəliri – 50 000 000.

Cəmi: 665 000 000.

Xərclər

Xərclərin adı. Məbləğ (manatla)

Adi xərclər

Ali dövlət idarələri:

1. Parlament – 7 000 000.
2. Daxili İşlər Nazirliyi – 20 000 000.
3. Xəzinədarlıq – 30 000 000.
4. Ədliyyə Nazirliyi – 13 000 000.
5. Xarici İşlər Nazirliyi – 10 000 000.
6. Təhsil Nazirliyi – 45 000 000.
7. Hərbi Nazirlik və Dəniz Donanması – 60 000 000.
8. Yerli hökumət – 75 000 000.
9. Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyi – 45 000 000.
10. Təchizat Nazirliyi – 17 000 000.
11. Əmək Nazirliyi – 10 000 000.
12. Poçt və Teleqraf Nazirliyi – 15 000 000.

13. Ticarət və Sənaye Nazirliyi – 32 000 000.
14. İctimai Təminat Nazirliyi – 15 000 000.
15. Dövlət nəzarəti – 6 000 000.
16. Gözlənilməz xərclər – 15 000 000.

Adi xərclərin ümumi məbləği: 415 000 000.

Fövqəladə xərclər

1. Bərpa işləri, kənd təsərrüfatı üçün xərclər – 130 000 000.
2. Epidemiyalara qarşı mübarizə – 10 000 000.
3. Ordunun illik təchizatı – 80 000 000.
4. Təhsil üçün müvəqqəti xərclər – 30 000 000.

Fövqəladə xərclərin məbləği: 250 000 000.

Smetanın ümumi məbləği: 665 000 000.

XII

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL SİYASİ MÖVCUDLUQ HÜQUQU. QAFQAZ RESPUBLİKALARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏR

İctimai və siyasi muxtariyyət hüququ

Azərbaycanın maddi sərvətləri və intellektual qüvvələri, ölkənin iqtisadi baxımdan əlverişli mövqeyi, onun Avropa bazarlarını Qafqaz, Türkiyə, Xivə, Buxara, İran, Əfqanıstan, Mərkəzi Asiya və Hindistanla birləşdirən tranzit yolunun üzərində yerləşməsi, əhalisinin zəhmətsevərliyi, müxtəlif peşə və sənətlərdə qabiliyyəti, sivilizasiya və ictimai tərəqqiyə məhəbbəti nəticəsində öz xalqının milli və siyasi azadlığına nail olması və bütün bunların məntiqi yekunu kimi bir il ərzində möhkəm dövlət qurması – yuxarıda sadalananlar, şübhəsiz, millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun şərtlərinə və prezident Vilsonun tələblərinə tam uyğun gəlir. Və bu nailiyyətlərimiz bizə Qafqaz azərbaycanlılarının da digər azsaylı xalqlar kimi

Antanta dövlətləri tərəfindən sülh konfransında elan olunmuş azadlıq və milli müstəqillik hüquqlarına ixtiyarlarının çatdığıni düşünməyə əsas verir. Deyilənləri daha aydın şərh etmək üçün, təbii olaraq, iki suala da cavab tapmaq zərurəti yaranır:

1. Son vaxtlara qədər Rusiya imperiyasının bir hissəsi olmuş Azərbaycan Rusiyanın keçmiş və indiki təəhhüdlərinə necə münasibət bəsləyir?

2. Azərbaycanın öz qonşuları – digər Qafqaz respublikaları ilə münasibəti necə qurulmalıdır?

Keçmiş Rusiya ilə münasibətlər

Biz çar hökumətinin Azərbaycan əhalisinə münasibətdə rəftarı barədə yuxarıda söz açmışdıq. Hökumətin ruslaşdırma siyasəti azərbaycanlılara inamsızlığın nəticəsi kimi meydana çıxmışdı. Şübhə və inamsızlıq özünü hərbi sahədə xüsusilə kəskin büruzə verirdi. Müsəlmanlar hərbi qulluğa çağırılmır, əvəzində xüsusi vergi ödəyirdilər. Amma bununla bir sırada, dövlət öz rəsmi sənədlərində həm də müsəlmanların sülhsevər, etibarlı, ziyansız vətəndaş olduğunu bəyan edirdi. Aydındır ki, çar hökuməti burnundan uzağı görməsə də, dövlət hər dəfə təhlükə ilə üzləşən məqamda azərbaycanlıların müxtəlif könüllü şəkildə aksiyalarda iştirakını tamamilə dana bilməzdi.

Burada rus-yapon savaşını və digər hərbi əməliyyatları xatırlatmaq yerinə düşərdi. Şübhə və inamsızlığa görə rus ordusuna yaxın buraxılmayan azərbaycanlılar həmin müharibələr zamanı xüsusi könüllü hissələr yaratmış və döyüşlərdə yaxından iştirak etmişdilər. Onların bir hissəsi

əbədi olaraq Mancuriya çöllərində uyuyur. Azərbaycanın Rusiyaya yardımı bu son hərbdə də (Birinci Dünya müharibəsi – *tərc.*) kifayət qədər əhəmiyyətli idi. Müharibə başlayan kimi istisnasız olaraq azərbaycanlılardan ibarət iki könüllülər alayı yaradıldı. Məşhur “Vəhşi diviziyanın”³⁰ tərkibində vuruşan həmin alaylar Qalitsiyada qeyri-adi qəhrəmanlıqlar göstərmişdi. Bundan əlavə, inqilaba qədərki rus ordusunda bir sıra çox mühüm və məsuliyyətli vəzifələri böyük şücaətləri ilə tanınmış azərbaycanlı generallar tuturdular. Onların sırasında Şərqi Prussiyalı ələ keçirmiş süvari qoşunların komandanı general Xan Naxçıvanski³¹ adını çəkmək olar. Azərbaycan ordusunun indiki baş komandanı general Mehmandarov³² Rıqaya, almanlar üzərinə göndərilən ordu korpusuna rəhbərlik edirdi. General Şıxlinski³³ Rusiya ordusunun Ali Baş Qərargahı rəisinin sərəncamına ezam olunmuş, sonra isə Müvəqqəti hökumət tərəfindən 9-cu ordunun komandanı təyin edilmişdi. Üstəlik, briqada generalı Usubovun³⁴ və müxtəlif rütbəli 200-dən artıq zabitin adını çəkmək olar. Onlardan bəziləri döyüşdə qəhrəmanlıqla həlak olmuş, bir çoxları göstərdikləri sədaqət və şücaətə görə Georgi xaçı³⁵ və fəxri silahla təltif edilmişdir.

Azərbaycan əhalisi öz növbəsində yaralı və xəstə əsgərlər üçün maddi vəsait toplamış, səhra hospitalları təşkil etmiş, xüsusi ilə Bakıda və Gəncədə müharibənin sahsız qoyduğu uşaqlar üçün çoxlu yetimxanalar açılmışdı.

Bunların hamısı könüllü şəkildə edilirdi və azərbaycanlılar böyük azadlıq uğrunda birgə mübarizəyə göstərilən yardımını özlərinin borcu sayırdılar.

Keçmiş Rusiyanın bütün xalqlarını azadlıq coşqusu və yeni həyatını öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsasında qurmaq ümidlərinin çulğaladığı bir dövrdə azərbaycanlılar bu mübarizədən kənar qala bilməzdilər. Az qala yadelli sayılmalarına, milli hiss, dini mənsubiyyət və mədəni ehtiyaclarının nəzərə alınmamasına, vergi ödəmələri və qaydalanunlara tam əməl etmələri müqabilində heç bir hüquqə malik olmamalarına baxmayaraq, son müharibədə onlar Rusiya dövlətinə etimadlarını qoruyub saxlamışdılar.

Milli varlığı tapdanan, yalnız milli mənsubiyyətinə görə nifrətlə yad olunan, sıxışdırılan, gündəlik və zəruri ehtiyac-ları nəzərə alınmayan bir xalq nə qədər dözümlü olsa da, özünə qarşı yönələn təhqirləri heç vaxt unutmayacaq.

Nifrətlə xatırlanan Rusiya hakimiyyəti və onun bədnam dövləti artıq devrilib. İndi azərbaycanlılar hər şeydən çox öz ictimai və siyasi muxtariyyəti haqda düşünürlər. Belə şəraitdə milli hisslərin yenidən dirçəlməsi Azərbaycan xalqının milli özünəməxsusluğunun, mövcudluq haqqının tamamilə aradan qaldırılmasının qarşısını almaq üçün kütlələrin nəzərində yeganə yoldur. Yüz ilə yaxın Rusiya əsarəti altında qalmış Azərbaycanda hakim rus şovinstlərinin xalqın düşüncə tərzini, siyasi və mədəni ideallarını, ruhunu dəyişmək, onu slavyan irqinin təsiri altına salmaq cəhdləri azərbaycanlı əhali tərəfindən hər zaman barışmazlıqla qarşılanıb, həmişə ciddi müqavimətlə üzləşib. Mənşə müxtəlifliyi xalqlarımız arasındakı anlaşılmazlıq və qarşılıqlı məlumsızlığın əsas mənbəyinə çevrilmişdi. Onlar bir-birini başa düşməzdülər və təkcə elə bu faktın özü iki millətin yolunun tamamilə fərqli olduğunu aydın göstərir.

Azərbaycanlılar ümumbəşəri tərəqqiyə mövcud bazisin sıçrayışsız təkamülü prosesi, siyasi və ictimai həyatla, əlaqə normaları ilə ziddiyyət təşkil edən amillərin rol oynamadığı məntiqi inkişaf kimi baxırlar. Ruslarla azərbaycanlıların fikirləri, yaşayış tərzı, millı mənşələri arasındakı əsaslı fərqlər də iqlim şəraitinin, coğrafi, etnik və tarixi amillərin, davranış və din müxtəlifliyinin zəruri yekunu kimi bu baxış müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Azərbaycan və gələcək Rusiya

Deyilənlər gələcək Rusiya dövləti ilə münasibətləri hansı müstəvidə qurmaq niyyətimizi də müəyyən edir. Vahid ölkə daxilindəki yüzillik bircə həyatın ağrı-acıları üzərində dayanmadan biz rus millətinə öz ərazilərində, yeni dövlətlərində səadət arzulayırıq. Azərbaycana gəldikdə isə, o, daha Rusiyanın bir hissəsi olmaq istəmir, yalnız öz parlamentini və hökumətini tanıyır.

Lakin eyni zamanda onu da bildirməliyik ki, azərbaycanlılar bütövlükdə rus xalqı adlanan topluma səmimi duyğularını yetirir, Zaqafqaziyada rus hakimiyyəti dövründə, dövlət məmurları da daxil olmaqla, bütün rus sakinlərin Azərbaycanda necə hörmətlə, diqqətlə qarşılandığını, hətta ortodoks rus kilsəsinin də bu ümumi diqqətdən kənar qalmadığını bir daha yada salır.

Keçmiş Rusiyanın ümumi borclarında Azərbaycanın payı

Mayın 28-də sülh konfransındakı Azərbaycan sülh nümayəndə heyəti prezident Vilson³⁶ tərəfindən qəbul olunan zaman verdiyimiz bəyanatda da bildirildiyi kimi, gənc Azərbaycan Respublikası keçmiş Rusiyanın borclarının bir hissəsini ödəməyi öz üzərinə götürür. Həmin borclar köhnə imperiyanın digər hissələri arasında ədalətli şəkildə bölündükdən sonra sülh konfransının maliyyə komissiyasının müəyyənləşdirdiyi şərtlərə uyğun şəkildə ödəniləcəkdir.

Qonşu respublikalarla münasibətlər

Azərbaycanın qonşu Qafqaz respublikaları ilə əlaqələri məsələsinə gəldikdə, biz öz münasibətimizi hələ 1918-ci ilin noyabrında, Azərbaycan diplomatik heyətinin İstanbulda Antantın³⁷ səlahiyyətli komissarlığına verdiyimiz xüsusi memorandumunda ifadə etmişik.

Digər məsələlərlə yanaşı, memorandumda Azərbaycan Respublikasının belə bir istəyi də ifadə olunmuşdu ki, Azərbaycan “öz dövlət müstəqilliyini elan etmiş digər qədim qonşuları – ermənilər, gürcülər və Şimali Qafqaz dağlıları ilə vahid prinsiplərə əsaslanan dostluq əlaqələri qurmağa hazırdır. Azərbaycanın sülh konfransındakı nümayəndə heyəti digər yerli Qafqaz xalqlarının bir-biri ilə müxtəlif sahələrlə, ilk növbədə isə iqtisadiyyatla bağlı ümumi maraqlarının birləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirir”.

İqtisadi və siyasi birlik vacibdir

Bu marağ ümumiliyi o qədər güclü amildir ki, irq, din və dillərin fərqliliyi onun qarşısını ala bilmir. Tam təcrid vəziyyətində yaşayan bir millətin həyatı qüvvələrinin normal mövcudluq və inkişafını təsəvvürə gətirmək çox çətindir.

Bu, Qafqazın timsalında da aydın görünür. Qara dəniz, Xəzər dənizi və Qafqaz dağları ilə hüdudlanan, coğrafi baxımdan bütünlük təşkil edən Qafqaz ərazisində istənilən iqtisadi və siyasi ittifaqın yaradılması məqsəduyğun olardı. Biz həmin ittifaqı necə görmək istərdik? Fikrimizcə, Qafqaz millətləri nümayəndələrinin ali məclisi sülh konfransının və Millətlər Liqasının³⁸ nəzarəti altında həmin məsələni həll edə bilər.

Azərbaycan sülh nümayəndə heyəti belə qənaətdədir ki, ittifaqın ən yaxşı forması Qafqaz dövlətlərinin – Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Dağlılar respublikalarının konfederasiyası ola bilər.

Qafqaz konfederativ ittifaqının tərəfdarı olan azərbaycanlılar və Şimali Qafqaz dağlıları həmin ittifaqı milli və ərazi nifaqlarına son qoymaq baxımından ən münasib forma hesab edirlər. Biz tam əminik ki, belə bir ittifaq şəraitində əvvəlki münaqişələr öz kəskinliyini itirəcək, ümumi mənafeələrə doğru istiqamət götürən, Qafqaz xalqlarının hamısının rifahını nəzərə alan düşüncə və hərəkət tərzini bütün mövcud qarşıdurmalara birdəfəlik son qoyacaq.

Əgər qafqazlıların özləri üçün həlli çətin məsələlər ortaya çıxarsa, Millətlər Liqasının beynəlxalq arbitrajı köməyə gələr və öz nüfuzlu sözü, səyi ilə yerli Qafqaz millətlərinin birlik və həmrəyliyinə daha da möhkəmlənməsinə kömək edə bilər.

XIII

MİLLƏTLƏR LIQASI. AZƏRBAYCANLILARIN MÖVQEYİ, BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏ ÜÇÜN TÜRKLƏRƏ MÜRACİƏT

Biz millətlərin belə yüksək tribunasından söz deməyin əhəmiyyətini tam ciddiliyi ilə dərk edərək bütün azərbaycanlılar adından Millətlər Liqasının ideya və təşəbbüslərini səmimiyyətlə salamlayırıq. Əsla şübhə etmirik ki, başqa millətlərlə bir sırada azərbaycanlılar da Liqanın fəaliyyətinə yaxından qoşulacaq, millətlərin sülhün bərqərar olunmasına yönəlmiş söylərini tam şəkildə bölüşdürəcək və öz imkanları daxilində bu mühüm təşkilatın bəşəriyyətin rifahına xidmət göstərən nəcib işində iştirak edəcəkdir.

Biz əminik ki, azərbaycanlılar bu beynəlxalq orqanda yüksək ədalət və əxlaq nümunəsi ilə qarşılaşacaq, Millətlər Liqasının simasında, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, müstəqil siyasi mövcudluq üçün maddi və mənəvi sərvətlərə malik olan bir xalqın hüquqlarının müdafiəçisini görəcek.

Azərbaycanlıların vəziyyəti və onların gələcəyinin səciyyəsi

Bu, bir həqiqətdir ki, milyonlarla azərbaycanlı indiyə qədər az tanınır, onların etnoqrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, həyat tərzini indiyədək ciddi araşdırma mövzusu olmayıb. Bu da həqiqətdir ki, həmin vəziyyətin əsl günahkarı Azərbaycanda yüz il ağılıq etmiş rus rejimidir. Bu rejim hər vasitə ilə xalqımızı ruslaşdırmağa, onu milli xarakterdən məhrum etməyə çalışırdı.

Digər tərəfdən, azərbaycanlıların səciyyəvi xüsusiyyəti olan hədsiz təvazökarlıq millətimizi həmişə özünü reklam etməyə doğru atıla biləcək hər bir addımdan saxlayıb. Azərbaycanlılar özlərini gözə soxmağa, başqaları ilə müqayisədə paylarına daha çox düşən dərd və fəlakətlər haqda uca səsle danışmağa, müsibətlərini dünyaya çatdırmağa öyrənməyiblər. Bütün bu dərd və fəlakətləri onlar səslərini çıxarmadan, mətbuat vasitəsilə aləmə car çəkmədən, millətlərə və dövlətlərə müraciətlə ağılayıb-sıtqamadan öz içlərində çəkirlər.

Bu vəziyyət bir neçə baxımdan qüsur sayılmalıdır: məhz azərbaycanlıların təbiətindəki həmin xüsusiyyət onların bir sıra fəlakətlərinin mənbəyinə çevrilib və bu xalqa öz milli simasını bütün dolğunluğu ilə göstərməyə imkan verməyib. Azərbaycanlılar haqda Avropa və Amerika mətbuatında bir sıra yalan məlumatların geniş intişar etməsinə də həmin şərait səbəb olub. Azərbaycanla bağlı ortaya atılan yanlış fikirlərin müəllifləri bir sıra hallarda fantaziyalarına güc verib, bəzi təsadüflərdə ictimaiyyət arasında yaymaq id-

diasında olduqları məsələyə nabelədliliyini nümayiş etdirib, əksər vaxt isə belə materialları xalqımıza düşmənçilik məqsədi ilə, onu bilərəkdən nüfuzdan salmaq niyyəti ilə ictimailəşdiriblər. Belə yazıların müəllifləri siyasi korluğu və düşmən mövqeyi ucbatından Azərbaycan xalqına bacardıqları qədər ziyan vurmaq istəyiblər və bu yolla öz millətlərinə fayda gətirəcəklərini düşünübər.

Bolşeviklərə qarşı türklərin köməyə çağırılması

Əvvəlki bölmələrdə azərbaycanlıların Rusiyanın aparıldığı keçmiş müharibələrdə iştirakından, habelə yaxınlarda başa çatan müharibəyə könüllü alaylar göndərməsindən bəhs etmişdik.

Bolşeviklərə qarşı mübarizədə Türkiyə hərbi qüvvələrini köməyə çağırdığına görə azərbaycanlıları günahlandırmaq doğru olmazdı.

Bu addımın zəruriliyini başa düşmək üçün həmin dövrdə Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda yaranmış vəziyyət üzərində düşünmək lazımdır.

Bu, elə bir dövr idi ki, Zaqafqaziya hökuməti tam tənəzzülə uğramışdı. Rus orduları Qafqaz cəbhəsini tərk etmişdi, xarici qoşunlar Zaqafqaziyaya dolmuşdu. Paytaxt Bakı və ölkənin bir sıra əraziləri bolşevik hakimiyyəti altında idi. Onlar da ağıllarına gələn cürbəcür kommunist eksperimentləri keçirib Azərbaycanın təbii sərvətlərini talan edir, əllərinə düşən hər şeyi daşıyıb aparırdılar. Dərəbəylik şəraitində ən çox əziyyət çəkən azərbaycanlı əhali idi. Onları zorla Qırmızı ordu sıralarına səfərbərliyə alırdılar.

Bolşevik qoşunları artıq Kürdəmir və Ucar dəmiryol stansiyalarına çatmışdı. Şamaxı, Lənkəran, Salyan və Göyçay şəhərləri tutulmuşdu, qırmızılar yenidən təşəkkül tapan Azərbaycan hökumətinin müvəqqəti iqamətgahının yerləşdiyi Gəncəni (Yelizavetpol) təhdid edirdi.

Yaxın qonşulardan – erməni, gürcü və Şimali Qafqaz xalqlarından kömək gözləmək olmazdı, hamısının başı öz problemlərinə qarışmışdı.

Belə vəziyyətdə azərbaycanlılar həm də dəniz səmtindən – Həştərxan və Zakaspi bolşevikləri tərəfindən hədələnidir. Hələlik mütəşəkkil ordusu olmayan ölkə rus hərbi birləşmələrinin Qafqazı tərk etməsindən sonra tamam silahsız qalmışdı. Ermənilərlə gürcülər bütün silah ehtiyatlarını əllərinə keçirib öz aralarında bölüşdürmüşdü. Hər hansı dövlətlər qrupuna daxil olmayan Azərbaycan türk qoşunlarını çağırmaq məcburiyyətində qaldı. Türk hərbi birliklərinin gəlişi azərbaycanlıların tez bir zamanda qüvvələrini səfərbər edərək Bakı şəhərini işğaldan qurtarmalarına imkan yaratdı. Bakının bolşeviklərdən təmizlənməsi zəngin neft və balıq sərvətləri olan çoxsaylı əhalini və məhsuldar əraziləri Azərbaycan Respublikasının hakimiyyəti altına qaytardı.

Bakı uğrunda savaş hər iki tərəf üçün ölüm-dirim məsələsi idi. Azərbaycanlılar Türkiyənin yardımına yalnız müdafiə məqsədi ilə müraciət etmişdilər. Türkiyə də öz növbəsində Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmırdı. O, Qafqaz millətlərinin konfederasiyasının yaradılması ideyasına xeyirxahlıqla yanaşırdı. Antanta dövlətləri ilə sülh müqaviləsi imzalanan kimi türk qoşunları Azərbaycanı tərk etdi.

XIV

AZƏRBAYCANIN SÜLH NÜMAYƏNDƏLİYİNİN SİYASİ MÜSTƏQİLLİK MEYLLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANLILARIN ÜMİDLƏRİ

Toxunduğumuz məsələlərin hamısı ilə bağlı fikirlərimizi səmimi şəkildə açıqlayaraq bütün azərbaycanlıların düşüncələrini ifadə edirik.

Bizi hər şeydən çox bir məsələ maraqlandırır və Azərbaycan nümayəndə heyəti həmin məsələni sülh konfransında aydınlaşdırmağı özünə borc sayır. Biz Parisə gəlib sülh konfransının işində iştirak edəne qədər nümayəndə heyətimizin başına açılan olmazın oyunlar haqda danışmaq istəyirik.

Azərbaycan nümayəndə heyəti bu il yanvarın 20-də İstanbula gəlmişdi. Fransaya isə yalnız aprelin 22-də¹ yetişə bildik. Bu üç ay ərzində biz Parisə viza almaq üçün əbəs

¹ Burada yanlışlığa yol verilmişdir. Çünki, nümayəndə heyəti yalnız 1919-cu il aprelin 23-də İtaliyaya gəlmiş, mayın 9-da Parisə yetişmiş və həmin ayın 12-dən etibarən sülh konfransının işində iştirak etməyə başlamışdı. (Tərc.)

yərə əlləşib-vuruşurduq. Yanvardan aprele kimi Müttəfiq dövlətlərin siyasi və texniki təmsilçilərinə pasport və vizalar haqda dəfələrlə müraciət etsək də, heç vaxt qanəddici cavab almamışdıq. Bunu sadəcə indiki memorandumun sülh konfransına nə üçün gec təqdim olunduğunu aydınlaşdırmaq üçün yazırıq. Lakin gecikməyə baxmayaraq, ümid edirik ki, böyük Antanta dövlətləri, ilk növbədə də sülh konfransı – prezident Vilsonun nəcib prinsipləri sayəsində siyasi mövcudluq hüququ qazanmış kiçik millətlərin bu yeganə himayəçiləri Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının gətirdiyi bütün dəlil-sübutları diqqətlə öyrənəcək.

İnanırıq ki, sülh konfransı və onun yaratdığı Millətlər Liqası diqqətini bu memorandumdan əsirgəməyəcək, azərbaycanlıların tələblərini yetərincə öyrənib onları təmin edəcək. İnanırıq ki, azərbaycanlıların sülhsevər xalq olması, neytrallığa tam zəmanət verməsi, Qafqazdakı qonşuları ilə uzunmüddətli və dinc əməkdaşlıq şəraitindəki mövcudluğa can atması nəzərə alınacaqdır.

Bu, bizdən ötrü ideal ictimai-siyasi yaşam tərzini olardı. Uzunmüddətli narahatlıq və həyəcanlardan sonra həyatın demokratik prinsiplər əsasında məcrasına düşdüyü indiki şəraitdə özünün respublika tipli dövlətini quran Azərbaycana hədsiz məhəbbət və sədaqət bütün azərbaycanlıların şüarlarına və qəlblərinə hakim kəsilmiş ən munis duyğudur.

Bu duyğular o qədər güclüdür ki, azərbaycanlılar xarakter etibarilə nə qədər sülhsevər olsalar da, yenə əldə silah ölkələrinin müstəqilliyini qorumağa, Azərbaycanı yeni Rusiya dövlətinin tərkibinə qatmağa çalışan sovet qüvvələrinə, yaxud Rusiyanı “vahid və bölünməz” imperiya

kimi bərpa etməyə səy göstərən dairələrə hər cür müqavimət göstərməyə hazırdırlar.

Federativ Respublika, yaxud Müəssislər Məclisi (burada ruslar mütləq əksəriyyət təşkil edəcək) bayrağı altında meydana çıxmasından asılı olmayaraq, adı çəkilən hökumətlərin ikisi də öz xüsusiyyət və süni quruluşları baxımından bizim üçün qeyri-məqbul və qəbul edilməzdir. Onlarla hər hansı şəkildə əlaqəli olmaq bizi sadəcə özümüzə yad siyasi həyatda yanlış yola salar, anlaşılmazlıq yaradar, ölkənin Rusiya hissəsi üçün səciyyəvi olan keçmiş və indiki anarxiyaya, sağçılıq və solçuluğa rəvac verər, bir sözlə, aradan qaldırılması hələ uzun illər tələb edən məşum nəticələrə gətirib çıxarardı.

AZƏRBAYCANLILARIN TƏLƏBİ

Biz öz müqəddəs işimizdə sülh konfransının və Antanta dövlətlərinin mənəvi yardımına güvənirik.

1. Qafqazın, xüsusən də Azərbaycanın fiziki, iqtisadi və siyasi inkişaf yolu Rusiyanın bizə yad olan və yuxarıda haqqında söz açdığımız anarxiya ilə səciyyələnən sosial və siyasi həyatından tamamilə ayrılıb. Biz bu mövqeyimizin müdafiə olunmasını istəyirik.

2. Biz Qafqazda artıq de-fakto mövcud olan dövlətlərin tanınmasını müdafiə edirik. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır.

Memoranduma belə bir inamla yekun vururuq ki, xalqımızın maddi qüdrəti və mənəvi keyfiyyətləri, əxlaqi sərəvətləri, əməyə və təhsilə məhəbbəti, qayda-qanuna və dövlət prinsiplərinə hörməti, Azərbaycanın müstəqil Respublika kimi bundan sonrakı suveren mövcudluğuna ən yaxşı zəmanətdir.

Buna görə də Azərbaycan Respublikasının sülh nümayəndə heyəti sülh konfransının qarşısında aşağıdakı tələblərin qoyulmasını təvəqqe edir:

I

Sülh konfransı Qafqaz Azərbaycanının keçmiş Rusiya imperiyasından ayrılmasını bəyənsin. Azərbaycan sərhədləri memorandumla əlavə olunan xəritədə göstərilən və Azərbaycan Xalq Respublikası adlanan tam müstəqil dövlət kimi tanınsın.

II

Azərbaycan Respublikası sülh nümayəndə heyətinin üzvləri sülh konfransının və onun komissiyalarının işinə cəlb edilsin.

III

Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlər kimi, yüksək himayəsi altında olmaq istədiyi Millətlər Liqasının üzvləri sırasına qəbul edilsin.

*Claims of the Delegation
of the Caucasian Azerbaijan.
Paris, 1919, s. 1–21.*

İZAHLAR

1 **Makedoniyalı İsgəndər** (e.ə. 356-e.ə. 323) – e.ə. 336-cı ildən Makedoniya çarısı, sərkərdə və fəthətçi, antik dövrün ilk dünya imperiyasının yaradıcısı hesab olunur.

2 **Teymurləng** (1336-1405) – Avropa mənbələrində daha çox Tamerlan kimi tanınan Orta Asiya türk hökmdarı. Sərkərdə və dövlət xadimi. Paytaxtı Səmərqənd olan Teymurlər imperiyasının qurucusu.

3 **Leon Kohen** (Leon Cahun, 1841-1900) – yəhudi əsilli fransız səyyahı, şərqşünas, türkoq və yazıçı. 1896-cı ildə çap etdiyi "Asiya tarixinə giriş. Türklər və monqollar" adlı əsasən obyektiv istiqamətli araşdırması bir çox türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycan türklərinin qədim tarixinə müəyyən qədər işıq salırdı.

4 **Armin Vamberi** (1832-1913) – yəhudi əsilli macar şərqşünası, səyyah, poliqrot. Avropada ilk dəfə Budapeşt universitetində türkoq kafedrası qurmuş (1870) və 30 ildən artıq onun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi. Macar və türk xalqlarının etnik yaxınlığı haqqındakı hipotezi elm aləminə ilk dəfə gətirənlərdəndir.

5 **Firdovsi Tusi** (935-1020) – fars ədəbiyyatının klassiki, məşhur "Şahnamə" eposunun müəllifi. İran millətçiliyinin banilərindən sayılır.

6 **Hafiz Şirazi** (1320-1390) – orta əsrlər fars şairi, sufi poeziyasının tanınmış nümayəndəsi. Yaradıcılığı vətəninə olduğu kimi, Azərbaycanda da populyar idi.

7 **Sədi Şirazi** (1210-1292) – orta əsrlər fars şairi, Şərq didaktik poeziyasının klassiki. "Bustan" və "Gülüstən" əsərlərindən XIX əsr Azərbaycan mədrəsələrində və molla məktəblərində dərs vəsaiti kimi istifadə olunurdu.

8 **Zaqafqaziya Seymi** – Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən 1918-ci ilin fevralında çağırılmış nümayəndəli və qanunverici hakimiyyət orqanı. Ümumrusiya Məəssislər Məclisinə Zaqafqaziyadan seçilmiş nümayəndələrdən və siyasi partiyaların təmsilçilərindən təşkil edilmişdi. Sədri gürcü sosial-demokratı N.S.Çexidze idi.

9 **Milli Şura** – Azərbaycan Milli Şurası, bəzi hallarda isə Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Müvəqqəti Milli Şurası da adlandırılır.

Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı üzvlərinin 1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə keçirilən fəvqəladə toplantısında yaradılmış partiyalararası siyasi orqan. Aparıcı qüvvəsi Müsavat partiyası idi. Mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqda İstiqlal Bəyannaməsi qəbul etmişdi.

10 Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi – Müvəqqəti hökumətin Zaqafqaziyanın idarəçiliyi üçün yaratdığı xüsusi orqan. Yurisdiksiyası altına Qafqaz canişinliyinin bütün keçmiş ərazisi daxil idi. Komitədə Azərbaycanı IV Dövlət Dumasının üzvü M.Y.Cəfərov təmsil edirdi. Sədr kadet V.A.Xarlamov idi.

11 Lvov Georgi Yevgenyeviç (1861-1925) – knyaz, rus ictimai və siyasi xadimi. I Dövlət Dumasının üzvü. Çar II Nikolay hakimiyyətdən çəkildikdən sonra onun sərəncamı ilə Müvəqqəti hökumətə rəhbərlik etmişdi.

12 Kerenski Aleksandr Fyodoroviç (1881-1970) – rus siyasi və dövlət xadimi, hüquqşünas. Müvəqqəti hökumətin naziri və hökumət başçısı. 1917-ci ildən siyasi mühacir. Nyu-Yorkda vəfat edib.

13 Müvəqqəti hökumət – 2(15) mart-25 oktyabr (7 noyabr) 1917-ci ildə, Fevral və Oktyabr inqilabları arasında Rusiyada mövcud olan ali sərəncamverici-icraedici və qanunverici hakimiyyət.

14 IV Dövlət duması – 1912-1917-ci illər arasında Rusiya imperiyasının nümayəndəlik prinsipinə əsaslanan qanunverici orqanı. Sədri M.V.Rodzyanko idi.

15 Ümumrusiya Müəssislər Məclisi – çarizmin süqutundan sonra Rusiyada nümayəndəli orqan. 1917-ci ilin noyabrında seçilmiş və 1918-ci ilin yanvarında keçmiş imperiyanın dövlət quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün özünün ilk iclasına toplaşmışdı. Müəssislər Məclisi mülkədar torpaqlarını milliləşdirmiş, sülh anlaşması bağlamağa çalışmış, Rusiyanı demokratik federal respublika elan edərək

mütləqiyyət idarə formasından imtınanı rəsmiləşdirmişdi. Lakin Məclis ilk iclasdan sonra fəaliyyətini yarımçıq dayandırmalı olmuşdu. Müəssislər Məclisi Əsgər və Fəhlə Sovetlərinin Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən dağıdılmış, fəhlə və kəndli deputatları sovetinin III Ümumrusiya qurultayı isə həmin aktı təsdiq etmişdir.

16 Bibiheybət məscidi – Bakının cənub girişində Bakı buxtası üzərində XIII əsrdə Şirvanşah hökmdarı Axsitanın əmri ilə memar Mahmud ibn Səəd tərəfindən şialərin səkkizinci imamı Museyi-Kazımın bacısı Həkimə xanımın məzarı üzərində ucaldılan və sonradan ziyarətgaha çevrilən məscid kompleksi. 1936-cı ildə bolşeviklər tərəfindən dağıdılmış, 1990-cı illərdə Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə bərpa edilmişdi.

17 Brest-Litovsk müqaviləsi – 1918-ci il martın 3-də bir tərəfdən Sovet Rusiyası, o biri tərəfdən isə Mərkəzi dövlətlər (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Osmanlı imperiyası və Bolqarıstan çarlığı) arasında imzalanan separat müqavilə. Sənəddə Rusiyanın məğlubiyyəti və Birinci Dünya müharibəsindən çıxması öz əksini tapmışdı. Separat müqavilə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlətinin maraqlarına ciddi şəkildə toxunurdu.

18 Lenin Vladimir İliç (1870-1924) – rus inqilabçısı, tanınmış marksizm nəzəriyyəçisi, sovet siyasi və dövlət xadimi, Rusiya sosial-demokrat fəhlə (bolşeviklər) partiyasının qurucusu, 1917-ci il Oktyabr çevrilişinin təşkilatçısı və rəhbərlərindən biri. RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri (1917-1924).

19 Daşnaksütyun (Erməni İnqilabi Birliyi) – erməni millətçilərinin ilk partiyasıdır. 1890-cı ildə Tiflisdə təsis edilmişdi. Rusiya, Osmanlı imperiyası, ABŞ, İran və bir sıra Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərmişdir. 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının hakim partiyası olmuşdur. Bir sıra terror aktlarının sifarişçisi və təşkilatçısı olmuşdur. 1992-ci ildən indiki Ermənistan ərazisində açıq fəaliyyət göstərir.

20 **Erməni Milli Şurası** – erməni milli hərəkatının icraedici orqanı. 1917-ci ilin oktyabrında Tiflisdə təsis olunub. Bakıda və Qafqazın digər böyük şəhərlərində bölmələri fəaliyyət göstərirdi. Tərkibində daşnaklar aparıcı qüvvə idi. 1918-ci ildə Ermənistanın müstəqilliyini elan etmişdi.

21 **Milli Demokratik Partiya** – Daşnaksütyunla müqayisədə guya daha yumşaq siyasət yürütdüyü iddia olunan sosial-demokrat yönü erməni siyasi partiyası “Qnçak” nəzərdə tutulur.

22 **Şaumyan Stepan Georgiyeviç** (1876-1918) – bolşevik maskası altında gizlənmiş daşnak, Bakıda 1918-ci ilin martında Azərbaycan türklərinə qarşı çevrilmiş soyqırımının təşkilatçısı, Leninin Qafqazda ən inanılmış silahdaşı, bədnam 26 Bakı komissarlarının lideri – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri.

23 **“Bakı fəhləsi” (“Bakinskiy raboçiy”)** – 1906-cı ildən Bakıda nəşr olunan rusdillik gündəlik ictimai-siyasi qəzet. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan KP MK-nın və respublika hökumətinin rəsmi orqanı olmuşdu.

24 **“Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin xəbərləri”** (“İzvestiya bakinskoqo soveta raboçix, soldat i matrosov”) – 1917-ci il martın 30-dan (yeni üsulla aprelin 12-dən) 1918-ci il iyulun 31-nə qədər Bakıda rus, Azərbaycan və erməni dillərində daşnakyönlü Bakı Sovetinin mətbu orqanı kimi nəşr olunan gündəlik ictimai-siyasi qəzet. Əsasən bolşevik-daşnak ideyalarını təbliğ edirdi.

25 **Srvantstyan Amazasp** (1873-1921) – erməni terrorçusu, daşnak. 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımda fəal iştirak etmiş, çar hökuməti tərəfindən 15 illik Sibir katorqasına göndərilmişdi. 1918-ci ildə 3500 nəfərlik erməni silahlı bandasının başında Bakı uğrunda savaşa türk-azərbaycanlı hərbi hissələrə qarşı vuruşmuş, amma Mikoyanın yazdığına görə, qorxaqlıq edərək döyüş meydanından qaçmışdı. Çoxsaylı cinayət əməllərinə görə 1921-ci ildə Ermənistan həbsxanalarından birində linç edilmişdi.

26 **Lalayan Stepan** (?–1919) – erməni millətçisi, daşnak partiya-sının fəali. 1918-ci il Bakıda Mart qırğınının və Azərbaycanın bir sıra bölgələrində milli əlamətlərə görə soyqırımın əsas təşkilatçılarından biri. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının qərarına əsasən həbs edilmiş, Bayıl həbsxanasında ölmüşdü.

27 **Qırmızı ordu** (tam adı Fəhlə-Kəndli Qırmızı ordusu) – 1918-1922-ci illərdə RSFSR, 1922-1946-cı illərdə SSRİ silahlı qüvvələri. 1946-cı ildən sovet ordusu adlanmağa başlamışdı.

28 **“Açıq söz”** – əsası 1915-ci ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən qoyulmuş ictimai-siyasi və ədəbi qəzet. Milli hərəkata və “Müsavat” partiyasına yaxınlığı ilə seçilirdi.

29 **Tomson Uilyam Montqomeri** (1877-1963) – Britaniya ordusu-nun general-leytenantı, 1918-ci ildə Bakının hərbi qubernatoru. 1918-ci il noyabrın 18-də Britaniya Hindistan ordusunun 2000 əsgəri ilə Bakıya gəlmişdi.

30 **“Vəhşi diviziya”** – Rusiya imperiyasının Birinci Dünya müharibəsinə qoşulması ilə əlaqədar olaraq 1914-cü ilin avqustunda formalaşdırılan, tərkibinin təxminən 90 faizi Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya müsəlmanlarından ibarət olan Qafqaz yerli süvari diviziyası. Müharibə cəbhələrində cəsarət və qorxmazlığa görə tezliklə cəsur, qorxmaz diviziya anlamında işlədilən vəhşi diviziya adını almışdır.

31 **Hüseynqulu xan Naxçıvanski** (1863-1919) – Azərbaycan əsilli rus sərkərdəsi, tam süvari generalı, imperator II Nikolayın şəxsi yavəri, general-adyudant. Naxçıvan xanı, general-mayor Kəlbəli xan Naxçıvanskiyin oğlu. Birinci Dünya müharibəsində bir sıra uğurlu hərbi əməliyyatlar apararaq qvardiya süvari korpusuna komandanı. Hərbi şücaətinə görə 15 rus, 9 xarici ordenlə təltif olunmuşdu. 1919-cu ildə həbs edilib. Sonrakı taleyi bəlli deyil. Böyük ehtimalla, bolşeviklər tərəfindən güllələnib.

32 **Səməd bəy Mehmandarov** (1855-1931) – artilleriya generalı, hərbi və dövlət xadimi. Port-Artur qəhrəmanı. Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərbi naziri.

33 **Əliəğa Şıxlinski** (1863-1943) – Rusiya imperiyası və Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun ali rütbəli zabiti, artilleriya generalı. Rus-yaпон müharibəsinin və Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı. 1917-ci ildə Müvəqqəti hökumətin tapşırığı ilə Müsəlman korpusu formalaşdırmağa başlamışdı. 1918-1920-ci illərdə hərbi nazirin müavini kimi milli ordu quruculuğunda mühüm xidmətlər göstərmişdir.

34 **İbrahim ağa Usubov** (1872-1920) – Rusiya və Azərbaycan ordularının zabiti, general. 1919-cu ildə milli ordu üçün silah və geyim almaq məqsədilə İtaliyaya göndərilən heyətin başçısı. Aprel çevrilişindən sonra bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir.

35 **Georgi xaçı** – 1807-1917-ci illərdə Rusiya imperiyasında döyüş şəraitində rəşadət və igidliyə görə verilən orden. 4 dərəcəsi mövcud idi. Qeyri-xristianlar üçün fərqli formada Georgi xaçı təsis edilmişdi.

36 **Vilson Thomas Vudro** (1856-1924) – ABŞ-ın 28-ci prezidenti (1913-1921). Nobel sülh mükafatı laureatı (1919). Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünyanın yeni siyasi xəritəsi əsas etibarilə onun müəllifi olduğu “Wilson prinsipləri”nə müvafiq qurulmuşdu.

37 **Antanta** (Müttəfiq Dövlətlər kimi də tanınır) – Birinci Dünya müharibəsində “Üçlər ittifaqına” (Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliya) əks qüvvə kimi yaradılan Rusiya, Böyük Britaniya və Fransa'nın hərbi-siyasi birliyi. Əsasən, 1904–1907-ci illərdə formalaşma prosesi keçmişdi.

38 **Millətlər Liqası** – 1918–1920-ci illərin Versal-Vaşinqton razılaşmaları əsasında fəaliyyət göstərən beynəlxalq cəmiyyət. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sələfi. Tərkisilahlı, hərbi müdaxilələrin qarşısı

nın alınması, kollektiv təhlükəsizliyin təmin olunması, münafişlərin diplomatik danışıqlar yolu ilə nizama salınması, Yer kürəsində həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. məsələlərlə məşğul olurdu. 1934–1935-ci illərdə tərkibinə 58 dövlət daxil idi. BMT-nin yaradılması ilə 1946-cı ildə fəaliyyətinə xitam verildi.

Mətni 1919-cu ilin payızında Paris sülh konfransının iştirakçıları arasında ingilis və fransız dillərində yayılmış bu sənəd Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti üzvlərinin kollektiv əməyinin bəhrəsidir. Lakin onun əsasında Əlimərdan bəyin bir neçə ay əvvəl İstanbulda tərtib etdiyi «Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülü» adlı memorandum dayanırdı. Paris sülh konfransı Ali Şurasında Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınmasında «Tələblər» mühüm rol oynamışdı.

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

**QAFQAZ AZƏRBAYCANI
NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN
SÜLH KONFRANSINDAN TƏLƏBLƏRİ**

ISBN 978-9952-36-523-8

9 789952 365238

www.qanun.az

4.99 ₼

QANUN
NƏŞRİYYATI

QANUN NƏŞRİYYATI

kitab sifarişi (012) 431-16-62

və www.qanun.az saytında

[www.fb.com/qanunpublishing](https://www.facebook.com/qanunpublishing)